

Univerzita Karlova v Praze

Přírodovědecká fakulta

katedra sociální geografie a regionálního rozvoje

Studijní program: Sociální geografie a regionální rozvoj

Přírodovědecká fakulta
UNIVERZITY KARLOVY V PRAZE

RNDr. MARTINA HUPKOVÁ

**KULTURA POHŘBÍVÁNÍ ZÁPADNÍHO SVĚTA
V KONTEXTU SPOLEČENSKO-POLITICKÝCH PROMĚN**

**BURIAL CULTURE IN THE WESTERN WORLD
IN THE CONTEXT OF SOCIOPOLITICAL TRANSFORMATION**

DISERTAČNÍ PRÁCE

Vedoucí disertační práce:

RNDr. Tomáš Havlíček, Ph.D.

Praha, 2013

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem disertační práci zpracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její podstatná část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

.....

RNDr. Martina Hupková

V Praze, 1. července 2013

Disertační práce přímo vychází z diplomové práce autorky a rozvíjí zkoumané téma dále. Disertační práce byla zpracována v rámci níže uvedených výzkumných projektů. Autorka tímto děkuje za podporu.

GA ČR:

Vývoj, transformace a diferenciacie náboženství v Česku v kontextu globálních a evropských proměn
(2013-2015, hl. řešitel: Tomáš Havlíček, 13-35680S)

GA ČR – projekt excellence:

Výzkumné centrum historické geografie
(2012-2018, hl. řešitel: Eva Semotanová, P410/12/G113)

GA ČR:

Formování územních identit v oblastech s intenzivně přeměněnou krajinou: příklad severozápadních Čech
(2012-2014, hl. řešitel P. Chromý, P404/12/1112)

MZe ČR:

Lokální identita zeleně venkovských sídel
(2011-2014, hl. řešitel A. Baroš, QI112A138)

GA UK:

Poutní místa v kulturním dědictví české společnosti
a jejich role v reprodukci územních identit
(2010-2012, hl. řešitel D. Reeves, 165110)

VaV MMR ČR:

Regionální diferenciacie venkovských obcí Česka: disparity a možnosti rozvoje
(2007-2011, hl. řešitel R. Perlín, WD-01-07-1)

GA AV:

Diferenciacie proměn religiózní krajiny Česka v transformačním období
(2007-2009, hl. řešitel T. Havlíček, IAA701110701)

PODĚKOVÁNÍ

Děkuji vedoucímu své disertační práce dr. Tomáši Havlíčkovi za vedení po celou dobu studia, za inspirativní spolupráci a za dodání síly k odevzdání práce.

Dále děkuji Pavlu Chromému za nápad, vloženou důvěru a odbornou i přátelskou podporu, manželům Kučerovým za živou spolupráci, Mirce Ištokové za průvodcovství po hřbitovech na východním Slovensku, Tomáši Burdovi za to, že se mnou prošel hřbitovy na druhém konci světa, Radimu Perlínovi za podporu vždy a všude, Martině Prusíkové za to, že mě tolerovala a rodině a přátelům za to, že se mnou aktivně sdíleli mé nadšení pro téma.

Za korektury a cenné připomínky děkuji Martině, Tomášovi, Michalovi a rodičům.

ABSTRAKT

Ústředním tématem disertační práce je změna kultury pohřbívání v moderním a postmoderním období, ke které došlo tím, že byla ve státech Západního světa zavedena kremace jako nová součást pohřební praxe. Cílem práce je analyzovat změnu kultury pohřbívání v kontextu společensko-politického vývoje a skrze její hmotný odraz v krajině.

Pro zhodnocení kultury pohřbívání v Západním světě v současnosti je v první řadě samostatně analyzována hlavní příčina změny kultury pohřbívání jako jev, který se objevil (podmínky vzniku kremace) a který se šířil v geografickém prostoru (okolnosti přijetí kremace státy Západního světa). K tomu je využita teorie difúze inovací, která dává možnost popsat a interpretovat proces zavedení kremace v moderním pojetí. Ve druhé fázi jsou na případových studiích metodou terénního výzkumu studovány konkrétní projevy změn kultury pohřbívání vyvolané zavedením kremace. V navazující části práce jsou poznatky zobecněny a je diskutováno, jak se vlivem změn kultury pohřbívání proměnilo vnímání a funkce hřbitovů a jak se modifikoval význam konceptu *deathscape* - krajiny a míst, jejichž podoba a vztahy jsou smrtí ovlivňovány.

Pro účely práce je vytvořena databáze ukazatelů zavádění kremace ve státech Západního světa, přičemž se statistickou analýzou dat komentovanou v historicko-politickém kontextu projevuje, že proces více odpovídá evolucionistickému konceptu kulturní změny a k jeho šíření v prostoru docházelo formou hierarchické difúze. Komparací etap zavádění kremace a vlastní klasifikace religiozity ve státech Západního světa je zjištěno, že změna kultury pohřbívání je součástí komplexního procesu evoluce společnosti v moderním období, jež vychází ze společenského a politického vývoje (globalizace, demokratizace, sekularizace), z vývoje myšlení a hodnotového systému (realismus, logika, lidská práva, možnost volby) a z technologického vývoje (industrializace, vědeckotechnický pokrok).

Zejména metodou terénního pozorování na případových studiích dvou typů území (a) Slovenska a Česka a (b) Nového Zélandu je sledováno, jak se evoluční změna kultury pohřbívání projevila v krajině. Explanací materiálních projevů pohřbívání na lokální úrovni je hodnocena kultura, styl života a vztah společností ke smrti a jsou dokumentovány odlišné pohnutky obou typů území zapříčiňující rostoucí význam kremace. Celkový přehled možných forem změn kultury pohřbívání je doplněn o konkrétní příklady (dočasněho) působení vnějších faktorů: fyzicko-geografických podmínek (nedostatek místa, specifický terén), katastrof a interakcí různých kultur (kolonizace, migrace a imigrace do jiného právního prostředí).

Vnímání, významy a funkce hřbitovů se v Západním světě s transformací kultury pohřbívání proměnily. Prostřednictvím hodnocení tří definovaných aspektů procesu pohřbívání – fyzického (ostatky), symbolického (pomník) a prostorového (místo) je posuzována změna pojetí konceptu *deathscape* a obecně role konkrétního místa v kultuře pohřbívání. Zatímco je téma kremace pro geografii i ostatní disciplíny nové, výzkum *deathscape* odpovídá současným trendům nekrogeografického výzkumu.

Klíčová slova:

kultura pohřbívání – nekrogeografie – *deathscape* – kremace – hřbitov – difúze inovací

ABSTRACT

This dissertation is focused on changes in burial culture in the modern and post-modern era resulting from the introduction of cremation as a new part of burial practices in Western countries. Its aim is to analyze changes in burial culture in the context of social and political developments and through their physical effects on the landscape.

In order to evaluate contemporary burial culture in the Western world, the main cause of changes in burial culture was first separately analyzed as a phenomenon that appeared (the conditions for the origins of cremation) and expanded in geographical space (the circumstances under which cremation was adapted in Western countries). The diffusion of innovations theory is used, which is capable of describing and interpreting the process of introducing cremation in its modern form. In the second phase of research, specific manifestations of changes in burial culture caused by the introduction of cremation are examined based on case studies conducted in the field. In the following part of the dissertation findings are generalized, and how the perception and function of cemeteries have changed due to the influence of changes in burial culture and how the significance of the concept of the deathscape - landscapes and places whose appearance and relationships are influenced by death - has been modified, are discussed.

For the purposes of this dissertation a database of indicators of the introduction of cremation in Western countries was created. Based upon statistical analysis of these data and taking into account the historical and political context, this process was found to correspond with the evolutionary concept of cultural change. It was also discovered that this phenomenon has spatially expanded via hierarchical diffusion. By comparing the stages of the introduction of cremation and by classifying religiosity in Western countries it was discovered that changes in burial culture are part of the complex evolution of society in the modern era driven by social and political developments (such as globalization, democratization and secularization), by developments in thinking and value systems (such as realism, logic, human rights and growth in personal choices), and by technological developments (such as industrialization, scientific and technological progress, etc.)

Field observations made in case studies of two types of areas, (a) Slovakia and Czechia and (b) New Zealand, show how evolutionary changes in burial culture have manifested themselves in the landscape. By interpreting the material manifestations of burials at the local level, culture, life style and the relationship between society and death are evaluated and different motives leading towards the growing importance of cremation in both types of areas are documented. In addition to this total overview of different types of burial culture changes, specific examples of the (temporary) effects of external factors are given, such as: physical geography (lack of space, or terrain), catastrophes and the interactions of different cultures (colonization, migration and immigration to new legal environments).

The perception, significance and function of cemeteries in the West have transformed along with the transformation of burial culture. By evaluating three defined aspects of the burial process, i.e. physical aspects (remains), symbolic aspects (memorials) and spatial aspects (place), changes in the understanding of the concept of deathspace are assessed as is the general role of place in burial culture. Whereas cremation is a new theme in geographic research (as well as in other fields), deathscape research is currently popular in necrogeographic research.

Key words:

burial culture - necrogeography - deathscape - cremation - cemetery - diffusion of innovations

OBSAH

I. ÚVOD	11
▪ SMRT JAKO MODERNÍ TABU?	13
▪ KULTURA POHŘBÍVÁNÍ V GEOGRAFII	15
▪ CÍLE PRÁCE, PŘEDPOKLADY A VÝZKUMNÉ OTÁZKY	18
II. OBECNÁ VÝCHODISKA STUDIA	21
II.I. NEKROGEOGRAFIE	21
II.II. TEORIE A KONCEPTY, VYMEZENÍ A DISKUSE KLÍČOVÝCH POJMŮ	24
▪ TEORIE KULTURNÍ ZMĚNY A KULTURNÍ GEOGRAFIE	25
▪ DIFÚZE INOVACÍ	27
▪ KULTURA POHŘBÍVÁNÍ	28
▪ KONCEPT DEATHSCAPE	31
▪ KONCEPT DĚDICTVÍ	32
III. METODIKA	34
IV. ZAVEDENÍ A ŠÍŘENÍ KREMACE V PROSTORU ZÁPADNÍHO SVĚTA V MODERNÍM OBDOBÍ	41
JAK STUDOVAT PROCES ZAVEDENÍ A ŠÍŘENÍ KREMACE?	41
POČÁTEK KULTURNÍ ZMĚNY	47
KREMACE A NÁBOŽENSTVÍ	52
▪ VZTAH NÁBOŽENSTVÍ KE KREMACI	55
▪ TYPOLOGIE STÁTŮ DLE RELIGIOZITY (VE VZTAHU KE KREMACI)	57
PŘIJETÍ KREMACE VE SPOLEČENSKO-POLITICKÉM KONTEXTU	58
▪ ŠÍŘENÍ MYŠLENKY / LEGALIZACE KREMACE V PROSTORU	58
▪ DLOUHODOBÝ VÝVOJ MÍRY KREMACE	63
▪ ŠÍŘENÍ MYŠLENKY / LEGALIZACE KREMACE V ČASE	64
▪ DISKUSE PROBLÉMŮ V PŘIJETÍ KREMACE V KONKRÉTNÍCH STÁTECH	68
ZMĚNA KULTURY POHŘBÍVÁNÍ	71
V. ZMĚNA KULTURY POHŘBÍVÁNÍ V ŠIRŠÍCH SPOLEČENSKÝCH SOUVISLOSTECH: PŘÍPADOVÉ STUDIE	73
V.I. ZMĚNA KULTURY POHŘBÍVÁNÍ ZPŮSOBENÁ VNITŘNÍMI FAKTORY	75
V.I.I. SLOVENSKO A ČESKO:	
SPOLEČNÝ PROSTOROVÝ VZOREC ZMĚNY KULTURY POHŘBÍVÁNÍ?	75
V.I.II. KULTURA POHŘBÍVÁNÍ NA NOVÉM ZÉLANDU	
NA ZAČÁTKU NOVÉHO TISÍCILETÍ	83
V.II. ZMĚNA KULTURY POHŘBÍVÁNÍ ZPŮSOBENÁ VNĚJŠÍMI FAKTORY	89
▪ KULTURA POHŘBÍVÁNÍ PŘIZPŮSOBUJÍCÍ SE NOVÝM LEGISLATIVNÍM PODMÍNKÁM	91
▪ INTERAKCE ROZMANITÝCH KULTUR	93
VI. POJETÍ KONCEPTU DEATHSCAPE V ZÁPADNÍM SVĚTĚ V SOUČASNOSTI	97
▪ VÝZNAM HŘBITOVA	97
▪ CO KONKRÉTNĚ TVOŘÍ DEATHSCAPE?	99
▪ ROLE MÍSTA V POHŘBÍVÁNÍ	103
▪ HŘBITOVY V KRAJINĚ A V SÍDLECH	106
▪ JAK DĚLAT PRŮZKUM NA HŘBITOVĚ – PŘÍBĚH HŘBITOVA	110
VII. ZÁVĚR	113
VIII. LITERATURA	119
IX. PŘÍLOHY	130

SEZNAM OBRÁZKŮ, GRAFŮ, SCHÉMAT, TABULEK A PŘÍLOH

Seznam obrázků

Obr. 1: Pohřeb do země vs. Kremace	str. 12
Obr. 2: Den vzpomínek na mrtvé je v Mexiku oslavou barev života	str. 12
Obr. 3: La Higuera, BOL	str. 16
Obr. 4: Vallegrande, BOL	str. 16
Obr. 5: Santa Clara, CUB	str. 16
Obr. 6: Expanzivní, relokační a smíšený typ difúze	str. 28
Obr. 7: Mikulov, CZE	str. 56
Obr. 8: Tinquí, PER	str. 56
Obr. 9: Caniço de Baixo, Madeira, PRT	str. 71
Obr. 10: Prešov, informační tabule kremačního spolku, SVK	str. 71
Obr. 11: Prakovce, SVK	str. 77
Obr. 12: Prakovce, SVK	str. 77
Obr. 13: Smolotely, CZE	str. 78
Obr. 14: Smolotely, CZE	str. 78
Obr. 15: Kamienka, SVK	str. 79
Obr. 16: Kamienka, SVK	str. 79
Obr. 17: Levoča, SVK	str. 79
Obr. 18: Prešov, SVK	str. 80
Obr. 19: Rudné, CZE	str. 80
Obr. 20: Prešov, SVK	str. 82
Obr. 21: Rudné, CZE	str. 82
Obr. 22: Arrowtown, NZL	str. 85
Obr. 23: Murchinson, NZL	str. 85
Obr. 24: Arrowtown, NZL	str. 85
Obr. 25: Cromwell, NZL	str. 85
Obr. 26: Arrowtown, NZL	str. 86
Obr. 27: Murchinson, NZL	str. 86
Obr. 28: Mt. Cook village, NZL	str. 86
Obr. 29: Dětská kniha o smrti	str. 86
Obr. 30: Waimate North, NZL	str. 87
Obr. 31: Arrowtown, NZL	str. 87
Obr. 32: Queenstown, NZL	str. 87
Obr. 33: Nelson, NZL	str. 87

Obr. 34: Queenstown, NZL	str. 88
Obr. 35: Environmentální výhody resomace	str. 88
Obr. 36: Symbolické peníze, které pozůstali pálením posílají zemřelým	str. 92
Obr. 37: Jerusalem, NZL	str. 93
Obr. 38: Rotorua, NZL	str. 94
Obr. 39: Hinehopu, NZL	str. 94
Obr. 40: Hinehopu, NZL	str. 95
Obr. 41: Waimate North, NZL	str. 95
Obr. 42: Teoretický model ideálního Feng Shui místa	str. 96
Obr. 43: Topografický model ideálního Feng Shui místa	str. 96
Obr. 44: Svidník, SVK	str. 101
Obr. 45: Obřadní krematorium krále Norodoma Sihanouka	str. 101
Obr. 46: Informování o smrti prostřednictvím facebooku	str. 103
Obr. 47: Nelson, NZL	str. 106
Obr. 48: Skulptury s vloženým popelem	str. 106
Obr. 49: Leipzig, DEU	str. 107
Obr. 50: Khor Virap, ARM	str. 107
Obr. 51: Wellington, NZL	str. 108
Obr. 52: Nižný Komárnik, SVK	str. 108
Obr. 53: Žarošice, CZE	str. 109
Obr. 54: Cēsis, LVA	str. 109
Obr. 55: Marquay, FRA	str. 110
Obr. 56: Gündoğmuş, TUR	str. 110
Obr. 57: Ghadaia, DZA	str. 111
Obr. 58: Marquay, FRA	str. 111
Obr. 59: Ghadaia, DZA	str. 111
Obr. 60: Mustvee, EST	str. 111
Obr. 61: Kuala Lumpur, MYS	str. 113
Obr. 62: Bangkok, THA	str. 113
Obr. 63: Auckland, NZL	str. 113

Seznam grafů

Graf 1: Dlouhodobý vývoj míry kremace ve státech Západního světa v období let 1890–2008.	str. 65
Graf 2: Kumulativní nárůst podílu států podle přisvojených ukazatelů zavedení kremace v období let 1870–2010.	str. 66
Graf 3: Dlouhodobý vývoj míry kremace v Česku a na Slovensku v období let 1890–2008.	str. 76
Graf 4: Dlouhodobý vývoj míry kremace na Novém Zélandu v období let 1890–2008.	str. 83

Seznam schémat

Schéma 1: Vymezení studovaného regionu na pozadí Huntingtonova pojetí civilizací	str. 34
Schéma 2: Míra kremace států světa v současnosti	str. 44
Schéma 3: Klasifikace států Evropy dle religiozity podle Madeleyho	str. 54
Schéma 4: Typologie států Evropy dle religiozity v současnosti	str. 57
Schéma 5: Difúze kremace v Evropě: centra, osy, oblasti	str. 62
Schéma 6: Hierarchie center difúze kremace v oblasti střední	str. 63
Schéma 7: Etapy zavádění kremace ve státech Evropy	str. 67

Seznam tabulek

Tabulka 1: Důvody realizace pohřbu	str. 30
Tabulka 2: Časové a prostorové vymezení terénního průzkumu	str. 36
Tabulka 3: Přehled studovaných hřbitovů	str. 37
Tabulka 4: Prvky na hřbitově, které pozorujeme, hodnotíme a interpretujeme	str. 38
Tabulka 5: Schéma dotazování	str. 39
Tabulka 6: Problémy datové základny	str. 45
Tabulka 7: Vlivy vedoucí k zavedení kremace a jejich klasifikace	str. 48
Tabulka 8: Pohnutky vedoucí jedince k rozhodnutí o preferenci kremace	str. 51
Tabulka 9: Postoj typů náboženství ke kremaci	str. 56
Tabulka 10: Oblasti a centra difúze kremace	str. 60
Tabulka 11: Charakteristiky etap zavádění kremace ve státech Evropy	str. 67
Tabulka 12: Přehled vnějších faktorů způsobujících změnu kultury pohřbívání	str. 90
Tabulka 13: Typologie deathscape v českém prostředí	str. 99
Tabulka 14: Přítomnost pozorovaných aspektů v typech deathscape	str. 104
Tabulka 15: Charakteristiky, které hřbitov vyjadřuje o určité společnosti a k nim přiřazené prvky, které nesou tyto informace	str. 112
Tabulka 16: Měnící se profil smrti	str. 116

Seznam příloh

Příloha 1: Zkratky států	str. 130
Příloha 2: Hřbitovy zkoumané terénním výzkumem	str. 131
Příloha 3: Míra kremace ve státech Západního světa	str. 132
Příloha 4: Databáze studia procesu zavedení kremace	str. 133

I.

Úvod

Otec Copak je?
Dcera Proč někteří lidi mají hrobeček a někteří jsou zavřeni v týchle skříňce? Proč taky nemají svůj hrobeček?
Otec (povzdechnutí) Proč nemají svůj hrobeček... protože... tak se podívej, už tady není místo, už se sem žádné hrobeček nevejde. Proto se to dělá takhle, víš?
Dcera No a já až umřu a třeba když už nebude místo ani ve skříňkách, tak kam mě dáš?
Otec Až ty umřeš, tak já tady nebudu, už se o tebe budou muset postarat tvoje děti. A to budou velký šikulové, určitě to nějak vymyslí.

Citát z televizního příběhu (Nezabiješ 2011) ukazuje, že i v rámci z globálního pohledu malého Česka existují velké rozdíly ve způsobu pohřbívání. Všimají si jich lidé? Jak si je zdůvodňují?

Po celém světě nalezneme v současnosti mnoho rozmanitých způsobů pohřbívání. Pod klíčový pojem kultura pohřbívání zahrnuji nejen způsob pohřbení (pohřeb do země, pohřeb do vody, zpopelnění, předhození těla supům atd.) ale také rituály a tradice týkající se procesu pohřbívání. Účast na pohřebních obřadech, zapojení rodin do příprav obřadů i jejich aktivní participace určuje kulturu pohřbívání společnosti a zároveň podává svědectví o této společnosti, o jejím hodnotovém systému, stylu života a kulturně-historickém vývoji. Samotný pohřební rituál vycházel z lidského strachu ze zesnulých a z nutkání kontrolovat „aktivity“ duchů zemřelých (Frazer 1886 in Binford 1971). Kultura pohřbívání nabývá význam až v zařazení do určitého časového a prostorového kontextu. **Kultura pohřbívání ukotvuje individuální a kolektivní identitu směrem do minulosti (k předkům) a k regionu.** Nikde na světě, kromě Indie, nebyl pozorován jeden dominantní způsob pohřbívání po celou historii.

V regionu Západního světa (tak, jak je vymezen pro účely této práce v metodice) proběhla během moderní etapy vývoje společnosti zásadní změna kultury pohřbívání a to zavedení kremace, která znamenala úplnou změnu dosavadních pohřebních zvyklostí, ve kterých byla připuštěna po vzoru křesťanské tradice pouze inhumace (pohřeb do země). V diplomové práci (Hupková 2008) jsem zjišťovala, jaké byly okolnosti zavedení kremace v Česku a jak je Česko z hlediska kultury pohřbívání diferencováno. Rozdíly korespondovaly s rozdíly v religiozitě, ale mimo tento tradičně zmiňovaný faktor náboženský, jsem zaznamenala další

faktory, které zapříčiňují rozdíly na všech řádovostních úrovních – lokální, regionální, makroregionální. Zejména role faktoru politického se nyní stala středem mého zájmu.

Z výsledků rovněž vyplynulo několik dalších otázek, o jejichž zodpovězení se snaží předkládaná práce. Diskuse o přirozenosti kremace pro státy Západního světa s křesťanskou tradicí vyvolalo úvahu, do jaké míry je tato změna zapříčiněna vnitřní evolucí společnosti a její kultury a do jaké míry je to změna vyvolaná vnějšími faktory – např. zvýšením intenzity migrace, interakcí kultur, změnou fyzicko-geografických podmínek. Pokud je změna kultury pohřbívání přirozená, vyvolaná vnitřními procesy vývoje a je součástí většího souboru efektů a dopadů obecného (společenského, politického a technologického) vývoje společnosti, lze popsat její průběh? Lze popsat trendy současného a budoucího vývoje kultury pohřbívání?

Materiální projevy kultury pohřbívání v podobě hřbitovů se staly významným zdrojem informací o společnosti pro nekrogeografický výzkum. Domnívám se, že schopnost interpretace pozorovaného se s nabývajícím zkušenostmi zvyšuje a že jsem v předešlé práci nebyla schopna plně využít potenciál studia hřbitovů, a to také díky omezenému územnímu záběru (pouze Česko). Záměrem předkládané práce je nejen splnit vytyčené výzkumné cíle práce, ale zároveň podnítit zájem čtenářů o studované téma i jeho výsledky. Ukázat, jak se charakter západní společnosti, která se zjednodušeně řečeno orientuje na úspěch a výkon a prohra (smrt) je spíše vytěsněna z vědomí, projevuje v kultuře pohřbívání, a co vypovídá o hodnotách společnosti samotné. Jako součást konkrétní společnosti, jsme i my samotní těmi, kdo tvoří kulturu pohřbívání. Víme z čeho naše postoje a volby vyplývají a jak se jeví v globálním měřítku v porovnání s jinými kulturami?

Obr. 1: Pohřeb do země vs. kremace (ilustrace)
Zavádění kremace v moderním období v Západním světě do běžné pohřební praxe vypadalo jako velký boj proti společensko-politickým hodnotám té doby
Zdroj: <http://northvalleynews.org/2010/burial-vs-cremation/>

Obr. 2: Den vzpomínek na mrtvé je v Mexiku oslavou barev života - instalace na výstavě Death and diversity, Wellington, NZL¹, 2012. Vnímání konečnosti smrti různými společnostmi se odráží v jejich kultuře pohřbívání a v prostředí hřbitovů
Foto: M. Hupková 2012

¹ v práci jsou použity mezinárodní zkratky států, jejichž seznam je uveden v příloze 1

Jak udává Selket (2010), psaní o smrti nemůže být separováno od pisatele, protože ten si tím uvědomuje vlastní smrtelnost a zpracování tématu ho nutí o ní přemýšlet. I přes snahu o co nejvyšší objektivizaci zkoumaného, je metoda terénního pozorování hřbitovů a jeho interpretace zatížena subjektivním pohledem výzkumníka. K popisu tématu, které vyvolává emoce (troufám si říci) v každém z nás, často používám obrazovou dokumentaci, neboť se domnívám, že nezřídka kdy lépe dokumentuje studované jevy (proto jsou obrázky umístěny přímo v textu práce) a zároveň umožňuje i jejich lepší pochopení, neboť i výzkum samotný byl založen na vizuálním vjemu skutečnosti. Jsem si vědoma tragičnosti tématu, ale nebráním se téma odlehčit občasným připojením zajímavých příběhů i bizarních zkušeností, které právě dokumentují široký význam pojmu kultura pohřbívání.

SMRT JAKO MODERNÍ TABU?

Smrt neodpovídá představám moderní společnosti – je iracionální, nepředvídatelná, nekontrolovatelná a nevypočitatelná (Ritzer 2007, Maddrell & Sidaway ed. 2010). Gorer (1955) ve své esejí Pornografie smrti píše o tom, že právě pro tyto důvody se stala smrt v moderní společnosti prudérní. I přesto, že v předchozím období byla smrt (a rituály s ní spojené) považována za běžnou součást života, hřbitovy za centra obcí a pohled na popravy veřejným svátkem i veřejným varováním. Předchozí období, 19. století, mělo své tabu v tématu sexu a smrt byla „normální“, 20. století přináší zcela opačný výsledek. Proč je moderní smrt tabu diskutuje Přidalová (1998) ve své stati, přičemž uzavírá, že: *„samotná povaha moderní společnosti tabuizaci umožňuje a tento jev je jakýmsi nezamýšleným důsledkem řady zdokonalení a vylepšení, které nám moderní doba přinesla... společnost staví smrt v událost beze smyslu a ponechává jednotlivce, aby smrti přiřkli svůj vlastní smysl, což se projeví jako jeden z možných zdrojů moderní nejistoty před smrtí“* (Přidalová 1998, s. 359). Tabuizace smrti souvisí s přesunem umírání do nemocnic, člověk nevidí, jak se umírá. Viditelné by mělo být zejména to krásné, naše kultura klade důraz na mládí, fyzickou krásu a sex appeal (Parkes, Laungani & Young 1998)². Člověk rovněž očekává, že smrt by měla mít nějakou konkrétní příčinu (nemoc). A s pokrokem medicíny očekává, že tato bude automaticky v nemocnici odstraněna (Davies 2002, Howarth 2007, Parkes, Laungani & Young 1998, Prusíková 2012, Přidalová 1998). Smrt v nemocnici má určitý rozměr sterility (Stone & Sharpley 2008). Nedochází již ke kolektivnímu prožívání aktu umírání (rodinou či komunitou).

Tím, že člověk nevěnuje během života pozornost myšlenkám na smrt či pohřeb, se při takové události v rodině staví do pozice, kdy je odkázán na pomoc profesionálů. Pohřeb je připraven

² autoři na to dále navazují a uvádějí, že většina kultur také uvaluje sociální sankce na jedince, kteří veřejně projevují emoce jako je pláč, strach nebo vztek.

profesionály jako standardizovaný akt (Schvaneveldt 1989, viz také Selket 2010). Podle Pehalové (2011) o smrti nemluví třetina české populace nikdy. Vysvětluje si to obavou lidí z vědomí konce vlastního života, dlouhodobým neřešením tématu v rodinách a také mediální nezajímavostí tématu. Zároveň uvádí, že mladší osoby se mluvení o smrti vyhýbají méně, neboť je tato problematika pro ně (relativně) vzdálená, jakoby se jich netýká. Newall (1985) ve své studii s názvem *Folklór a kremace* diskutuje tabuizaci smrti i přes velké množství povídek, říkanek, vtipů apod. v lidové slovesnosti. Vtipy o kremaci³ a pohřbívání existují právě jako obrana proti tragické podstatě smrti.

Hřbitovy jsou zároveň díky těžko uchopitelnému tématu smrti **záhadným místem**. Vzpomeňme si na strašidelné historky z dětství o upírech a ožívajících umrlcích procházejících se za úplňku po hřbitovech. Připomeňme si Erbenovy verše (1949, s. 31): „...pěkná noc, jasná - v tu dobu vstávají mrtví ze hrobů, a nežli zvíš, jsou tobě blíž - má milá, nic se nebojíš?“ Nezapomeňme ani na scény hororových filmů, odehrávajících se častokrát v potměšilé atmosféře pohřebišť. Všechna tato vyprávění a příběhy v nás již od dětství živily pocit, že hřbitov je tajuplným místem. I když se po hřbitovech neprochází zmrtvýchvstalí, zůstává pro nás hřbitov tajemným. Mnoho pohřebních rituálů se formovalo na základě strašidelných představ, ze strachu před návratem ducha zemřelého do společnosti (srov. romské pohřební tradice v Sanderson 1969).

Tabuizace smrti se projevila u Západního světa, v ostatních kulturách v menší míře u jiných nikoliv. Příkladem je Thajsko, kde tradičně vznikaly tzv. kremační spisy (zápisy z pohřbu doplněné o biografii zesnulého), byly vzhledem k rostoucí ceně papíru a rozvojem technologií nahrazovány jinými formami záznamu z pohřbu – zvukovými nahrávkami, fotografiemi a videonahrávkami (Olson 1992).

Rozhodnutí o koupi hrobky, hrobového místa a vypravení pohřbu někomu blízkému, se během života dotkne většiny z nás. Většinou s takovými záležitostmi příliš zkušeností nemáme, a proto při nastalé vypjaté emotivní situaci jednáme bez sil řešit otázky pohřbu a postupujeme dle všeobecného scénáře, který je průnikem zavedené kultury pohřbívání a nastavení pohřebního průmyslu. Příběh níže (Komárek 2009, s. 46) ukazuje, že je důležité dělat to, co člověk považuje za správné pro klidný odchod zemřelého, nikoliv za etablované v rámci kultury. Jak bude popisováno dále v práci, kultura pohřbívání se s časem a prostorem proměňuje a co je běžné pro jednu kulturu, je pro jinou neobvyklé.

³ Muž je na služební cestě a obdrží telegram od rodinného přítele: „S politováním Ti musím oznámit, že Tvá tchýně právě zemřela. Přeješ si, aby byla pohřbena do země či zpopelněna?“ Muž obratem odpovídá: „Obojí – nedejte jí šanci!“ (přeloženo z Newall 1985, s. 143)

„Jednou mi telefonoval starší pán, kterému doma po dlouhé nemoci zemřela maminka. Ptal se, jestli musí hned zavolat lékaře a pohřební službu, že totiž chce mamince číst z Knihy mrtvých⁴ a že mu to bude trvat tři dny,“ poodhaluje další stránku umírání v Česku Marie Goldmannová⁵. „Byl zrovna leden, venku byla zima, tak jsem mu řekla: Vypněte topení, otevřete okna a čtěte!“

KULTURA POHŘBÍVÁNÍ V GEOGRAFII

Disciplíny, zkoumající téma smrti, a ze kterých zároveň může nekrogeografie čerpat jsou antropologie, sociologie a historie. Antropologie smrti se zabývá výzkumem vzorců chování, kterými se kultury vyrovnávají se smrtí a vlastní smrtelností. Zjišťuje, jak lze na základě takového výzkumu popsat kulturu dané společnosti (Malina 2009). Dalšími disciplínami, které se tématu dotýkají, jsou demografie, psychologie, archeologie, teologie, religionistika, architektura, folkloristika, legislativa, etnologie, medicína, filosofie, ekonomika, kriminalistika, medicína, ekologie aj. Pro geografii je klíčové to, že smrt je studována jako proces nikoliv jako na událost, jak je tomu např. v demografii nebo medicíně. Důraz je kladen na to, co se děje před smrtí a po smrti. Zároveň je více než proces umírání (to, co se děje před smrtí), pro geografii (stejně jako pro předloženou práci) důležitý proces pohřbívání v nejširším pojetí s výrazným akcentem na projevy procesu v krajině. Nekrogeografie hledá **kolektivní významy kultury pohřbívání měnící se v prostoru a čase**. Geografické studium procesu umírání by hledalo odpověď na otázku - *kde* člověk umírá, s čímž souvisejí otázky: *s kým* člověk umírá a *za jakých okolností* člověk umírá. Pro vyvození závěrů o kultuře, hodnotách společnosti a jejímu vztahu ke smrti, považuji za klíčové studovat přirozenou očekávanou smrt, tedy proces umírání, který lze na rozdíl od smrti přirozené neočekávané a nepřirozené, ovlivnit.

Ke studiu kultury pohřbívání mě dovedl **výzkum v rámci religiózní geografie** (geografie náboženství). Projekt *Diferenciace proměn religiózní krajiny Česka v transformačním období* (GA AV, 2007–2009) a *Vývoj, transformace a diferenciace náboženství v Česku v kontextu globálních a evropských proměn* (GA ČR, 2013–2015) při studiu různých kvalitativních a kvantitativních typů sakrálních objektů ukázal hřbitovy jako vyvíjející se specifickou část religiózní krajiny, neboť mají pro většinovou (sekulární) populaci i přes svou užitkovou

⁴ kniha mrtvých je obecné označení literatury, která popisuje cestu duše záhrobím, může obsahovat motlitby, popis rituálů apod. Tou nejznámější je Egyptská kniha mrtvých, avšak existují knihy mrtvých dalších kultur, např. Tibetská, Islámská, Japonská, Slovanská, Pohanská, Akkadská, Sumerská, Mayská, Aztécká. Za českou knihu mrtvých lze považovat Jiříkovo vidění, starověkou legendu, která vychází ze zkušenosti klinické smrti, kterážto je pro knihy mrtvých typická (viz Kozák 2007).

⁵ lékařka a zakladatelka hospicu Cesta domů, poskytujícího asistenci při přípravě na smrt v domácím prostředí

funkci duchovní významy. Při zkoumání *poutních míst v kulturním dědictví české společnosti a jejich role v reprodukci územních identit* (GA UK, 2010–2012) byly ověřovány kolektivní významy tohoto typu religiózní krajiny. Poutní místa nabývají významů jak pro věřící tak pro nevěřící obyvatelstvo. Na hřbitovy v práci nahlížím právě spíše pohledem světským se současnou fascinací vědomí spirituálních hodnot takových míst. Inspirována výzkumem poutních míst, jsem si v závěrečné kapitole položila otázku: *kdo je uživatelem hřbitovů* (ve smyslu toho, kdo je navštěvuje a za jakým účelem)? Samotný hřbitov nebo hrob se může stát poutním místem a dokonce i poutní cestou. Příkladem je bolivijská La Ruta del Che oslavující Che Guevaru a vedoucí ze Santa Cruz do Vallegrande. Přestože jsou jeho ostatky od roku 1998 uloženy v mauzoleu na Kubě (obr. 5), původní místo hrobu (Vallegrande, nyní hrob symbolický) i místo zabití (La Higuera) jsou poutními místy.

Obr. 3: La Higuera, BOL
Foto: M. Ištaková 2011

Obr. 4: Vallegrande, BOL
Foto: M. Ištaková 2011

Obr. 5: Santa Clara, CUB
Foto: M. Ištaková 2010

Nekrogeografii považuji za součást kulturní geografie (blíže viz Hupková 2008), někdy je zařazována do geografie religiózní, kterou však samotnou považuji za subdisciplínu geografie kulturní. Téma pohřbívání a hřbitovů může být dílčí součástí studia jiných geografických subdisciplín, zejména historické geografie, která zahrnuje studium hřbitovů v krajině v kontextu historického vývoje, hřbitovů jako dědictví. V českém prostředí by se takový výzkum mohl zaměřit na reliktní hřbitovy v pohraničí, které jsou svědky minulých událostí a vztahů v krajině (GA ČR – projekt excelence: *Výzkumné centrum historické geografie*, 2012–2018). Mění se poloha hřbitovů v rámci sídel a propojení města živých s městem mrtvých by mohlo být inspirací pro geografii sídel. S tím souvisí přesah tématu do praktické roviny regionálního rozvoje a územního plánování, který jsem našla zejména v souvislosti s využitím systému GIS pro digitalizaci hřbitovů pro potřeby plánování ve veřejné správě (Matero & Peters 2003). Při studiu identity se mi otevřely dvě možnosti studia hřbitovů – v projektu *Formování územních identit v oblastech s intenzivně přeměněnou krajinou na příkladu severozápadních Čech* (GA ČR, 2012–2014) bude přínosné zaměřit se na interakci identit etnických či náboženských menšin s územní identitou a jejich projevům v prostředí

hřbitovů a v kultuře pohřbívání. Síla vztahů k obývanému území se projeví ve volbě místa pohřbení – význam rodinných hrobek, pohřbení v místě rodiště po odstěhování aj. (viz Hupková 2010b). Druhý směr se otevírá projektem *Lokální identita zeleně venkovských sídel* (MZe ČR, 2011–2014), kdy právě hřbitov je součástí veřejné zeleně (i když na venkově ne tolik podstatnou) a právě se změnou významů hřbitovů jsou jim přisuzovány nové funkce (odpočinková, poznávací apod.). Blízkost hřbitovů k přírodě a obecně specifičnost hřbitovní zeleně je diskutována v poslední kapitole práce. Vzhledem k přiblížení k fyzické geografii ještě podotknu, že geomorfologie uvažuje hřbitovy za jedny z antropogenních tvarů reliéfu. Významným faktorem diferenciacie kultury pohřbívání na regionální a lokální úrovni je velikost sídla, rozdílly se projevují zejména ve srovnání měst a venkovských sídel. Studium formování rodinné sítě na venkově prostřednictvím pohřebních obřadů (Hupková 2010b) byl součástí výzkumu rurálního prostoru (VaV MMR ČR: *Regionální diferenciacie venkovských obcí Česka: disparity a možnosti rozvoje*, 2007-2011).

Vzhledem k uchopení výzkumu smrti a pohřbívání ostatními jmenovanými disciplínami mimo geografii a zaměření výzkumů ve světové nekrogeografii, **vymezuji možnosti (a přínos) pole výzkumu následovně:**

- Kultura pohřbívání na různých řádovostních úrovních (makro, mezo, mikro) v souvislosti s obecnou organizací společnosti
- Kultura pohřbívání v kontextu historického a společensko-politického vývoje
- Mezinárodní komparace kultury pohřbívání, či komparace různých kultur v jedné časové rovině, zejména v opomíjeném moderním období a současnosti
- Koncept *deathscape*⁶, vývoj jeho pojetí v čase
- Hřbitov jako materiální projev kultury pohřbívání. Poloha, významy a funkce hřbitova jako dědictví a součásti městského a venkovského prostředí

V diplomové práci (Hupková 2008) jsem provedla první nekrogeografický výzkum, který sloužil zejména k seznámení s tematikou a zároveň obeznámení se s koncepcí takových výzkumů v zahraničí. Některé výsledky jsem ověřila a potvrdila vyšším počtem studovaných jevů. Změnu kultury pohřbívání, kterou jsem avizovala již v diplomové práci, jsem zasadila do společensko-politického kontextu. Protože neexistovala žádná česká nekrogeografická práce, uchýlila jsem se k formulaci některých definic a termínů, které jsem během následujících let revidovala a upravila. Místo používání termínu *nekrogeografické aspekty*

⁶ vysvětlení termínu viz kapitola II.II.

jsem zavedla termín *kultura pohřbívání*. Relativně významný nárůst počtu nových nekrogeografických prací (viz dále) umožnil nový pohled na studovanou problematiku v rámci světové geografie. Pohled zahrnuje zejména různé přístupy ke studiu projevů smrti v krajině. I přesto, že se světová geografie tématem kremace vůbec nezaobírá, domnívám se, že to je právě téma, které v celém souboru studia smrti a pohřbívání chybí. K mezinárodním odborným časopisům zaměřeným na smrt a pohřbívání patří *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying* a *Death Studies*, které jsou interdisciplinární a zaměřují se na teoretický výzkum, ale rovněž aplikační rovinu a to zejména oblast vzdělávání. Důraz na vzdělávání v pohřebnictví i v dalších sektorech souvisejících s pohřbíváním je viditelný také v Česku. Profesionalizace se projevila v oborech hrobnictví (Kotrly 2008), stavitelství podzemních hrobek, poradenství pro pozůstalé, možností autorizace profese ze strany Ministerstva pro místní rozvoj.

CÍLE PRÁCE, PŘEDPOKLADY A VÝZKUMNÉ OTÁZKY

Ústředním tématem této práce je změna kultury pohřbívání, ke které došlo tím, že byla ve státech Západního světa v moderním období zavedena kremace. Zajímá mne, za jakých podmínek ke změně došlo a jak se projevila v krajině. Na základě výsledků diplomové práce (Hupková 2008) jsem stanovila cíle, předpoklady a výzkumné otázky předkládané disertační práce, která dále rozvíjí zkoumanou problematiku.

Cíle práce

- V diplomové práci jsem sledovala souvislost náboženství a míry kremace, přičemž byla potvrzena závislost míry kremace na typu náboženství a míře religiozity, avšak tato nebyla tak silná, aby vysvětlila veškerou variabilitu jevu. Domnívám se tedy, že existují jiné faktory, které ovlivňují sílu praktikování kremace v jednotlivých státech. Při studiu vývoje míry kremace, okolností její legalizace a výstavby krematorií se ukázalo, že velkou roli hrají spolky podporující kremaci (včetně jejich mezinárodní spolupráce) a politické klima. Cílem práce je analyzovat kremaci jako fenomén, který vznikl a šířil se v prostoru Západního světa v moderním období v kontextu společensko-politického vývoje a zhodnotit způsob, jakým byla kremace zavedena do pohřební praxe.
- Výzkum kultury pohřbívání v Česku objevil rozdíly v čase a prostoru a dominanci různých diferenčních faktorů na rozličných řádovostních úrovních; zejména byla sledována mikroregionální a regionální úroveň. V disertační práci se budu

snažit o vyšší míru zobecnění a zaměřím se na úroveň národní/nadregionální. Kremace znamenala nový přístup k pohřbívání, který se odrazil v charakteru náhrobků i uskutečňovaných rituálů. Cílem je popsat, jak kremace modifikovala konkrétní nadregionální kultury pohřbívání v souvislosti s životním stylem a hodnotami těchto společností.

- Byl prokázán odraz lokální a mikroregionální kultury pohřbívání v jejím materiálním projevu – na hřbitově (Hupková 2008). V krajině a sídlech můžeme objevit i jiné objekty, které v sobě nesou otisk smrti a jejichž podoba změny v kultuře pohřbívání reflektuje. Cílem disertační práce je analyzovat, jak se změna kultury pohřbívání zavedením kremace odrazila ve vnímání a významu jejího materiálního projevu v krajině.

Struktura práce a výzkumné otázky

I. Obecná východiska studia:

- Kapitola se bude zabývat proměnou koncepce nekrogeografického výzkumu v posledních čtyřech letech v návaznosti na zvýšený zájem o studium smrti a hřbitovů v geografii. Ve druhé části kapitoly budou představeny nejvýznamnější koncepty a teorie, ze kterých vychází výzkumná část práce: Teorie kulturní změny a kulturní geografie, difúze inovací, kultura pohřbívání, koncept *deathscape* a koncept dědictví. Další diskuse literatury probíhá v rámci jednotlivých kapitol.

II. Metodika:

- Kapitola bude prezentovat metodiku práce a to jak konkrétní metody, tak časové a územní vymezení zkoumaných jevů a procesů.

III. Zavedení a šíření kremace v prostoru Západního světa v moderním období:

- Kapitola se zabývá kremací jako novým jevem, novým fenoménem, který se objevil v Západním světě ve druhé polovině devatenáctého století a postupně byl státy přijímán do pohřební praxe. Jak vznikla myšlenka kremace? Jak se myšlenka kremace šířila? Jak docházelo k zavedení kremace do praxe pohřebnictví jednotlivých států a jaké faktory měly na zavádění vliv? Lze proces šíření kremace označit jako difúzi? Koresponduje změna

kultury pohřbívání s evolucionistickým nebo difuzionistickým konceptem kulturní změny?

IV. Změna kultury pohřbívání v širších společenských souvislostech: případové studie:

- Zavedení kremace v Západním světě vyvolalo změnu kultury pohřbívání. Kapitola analyzuje, jak se změna promítla ve vybraných státech v prostoru hřbitova a jak nová kultura pohřbívání reflektuje hodnoty a postoje společnosti (nejen) ke smrti. Jaké další dočasné či prostorově omezené formy proměny kultury pohřbívání mohou nastat, např. vlivem změny vnějších podmínek?

V. Pojetí konceptu deathscape v Západním světě v současnosti:

- Kapitola diskutuje vývoj vnímání, významu a funkce hřbitovů v současnosti a analyzuje roli místa v procesu pohřbívání v souvislosti se zavedením kremace v Západním světě. Jak se proměňuje funkce hřbitovů a jaká místa nahrazují a přebírají původní významy hřbitovů? K jakým trendům dochází ve využití hřbitovů?

VI. Závěr:

- Závěrečná kapitola hodnotí naplnění cílů práce a ověřuje platnost předpokladů stanovených v jejím úvodu a shrnuje nejvýznamnější závěry práce.

II.

OBEČNÁ VÝCHODISKA STUDIA

II.I.

NEKROGEOGRAFIE

Ve 21. století se začalo objevovat více nekrogeografických prací. Nejedná se pouze o odborné články a publikace, ale rovněž o absolventské práce, což dokládá atraktivitu tématu u mladších výzkumníků. Lze zaznamenat **posun v uchopení problematiky**. Od zejména deskriptivních analýz materiálních prvků hřbitovů (s chybějící explanační a zasazení do společensko-politického kontextu) získávají současné práce charakter postmoderní. V následující diskusi se zaměřím na zaznamenání tematického a metodologického posunu v nekrogeografii, ke kterému došlo s přelomem tisíciletí - shrnutím nových směrů výzkumu a rekapitulací některých závěrů z diplomové práce (Hupková 2008).

Předkládaná práce vychází z koncepcí starších prací tím, že hodnotí prvky na hřbitově, avšak současně se pokouší o interpretaci a zasazení do širšího celospolečenského kontextu. Zároveň se zabývá obecně hřbitovy, ne pouze jejich specifickým typem (vojenské, etnické, konfesní), jak tomu bylo právě u prvních nekrogeografických studií. Tejada (2008) se ve své práci rovněž zabývá multietnickými hřbitovy, konkrétně v oblasti centrální Appalače (USA). Na základě analýzy náhrobků stanovuje míru asimilace (nejen pohřební kultury) minority Melungeonů⁷. Dochází k závěru, že specifická kultura pohřbívání Melungeonů v podstatě zanikla a v prostoru hřbitova byla plně asimilována.

Původní nekrogeografický výzkum, týkající se zejména objektů hřbitovů a krematorií (Boulware 2008, Francaviglia 1972, Christopher 1995, Kniffen 1967, Kong 1999, Pattison 1955, Price 1966, Teather 1998 a Teather 1999) se rozšířil o výzkum dalších míst, kde dochází k projevům smrti a truchlení. Souvisí to s rozvojem kremace, která umožňuje flexibilnější naložení s popelem – uložení v kolumbáriu, doma, rozprášení na oblíbeném fotbalovém hřišti, v místě líbánek, apod. (Prendergast & Hockey & Kellaher 2006). Dále se objevují místa, kde se projevuje smrt a truchlení a která již nejsou kolektivní povahy, ale můžeme podle nich veřejně mapovat privátní emoce – příkladem je studium pomníků u silnic obětem dopravních nehod (Hartig & Dunn 1998).

⁷ Melungeonové jsou je relativně izolovaná skupina žijící na severovýchodě USA; Melungeonové jsou potomci tří ras - Evropanů, obyvatel Subsaharské Afriky a Indiánů

Hřbitovy jsou objekty, které reflektují kulturu většinové společnosti či specifických skupin na určité pozorované řádovostní úrovni. Antropolog Kroeber (1927) ve své práci popisuje prostorovou diferenciaci způsobů pohřbívání a studuje důvody k praktikování určitých způsobů pohřbívání a to jak na úrovni celého národa, kultury, náboženství, tak na úrovni individuí a různých sociálních skupin (např. specifika pohřbívání králů, sebevrahů, zasažených bleskem, uhranutých).

Vzrůstající zájem o studium hřbitovů po první polovině 20. století byl spjat s rozvojem kulturní geografie a kulturních aspektů v ostatních geografických disciplínách (Price 1966). Studium územní diferenciacie podoby hřbitovů by mohla podle Kniffena (1967) přispět k popisu geografické variability území.

Kong (1999) představila 2 hlavní typy geografického studia hřbitovů a smrti ve 20. století:

1. hřbitovy jako objekty v prostoru

Jedná se o studium hřbitovů v prostoru a to jak z kvantitativního, tak z kvalitativního hlediska. Je studována změna umístění hřbitovů v prostoru (v sídelní struktuře a krajině) a v čase a je sestavována typologie hřbitovů dle různých hledisek (velikostní, časové, etnické, náboženské).

2. hřbitovy jako kulturu reflektující fenomény

Tímto způsobem pojaté studium hřbitovů hledá odraz kultury v prostoru hřbitova – konkrétně v náhrobcích (socioekonomický status, religiozita, demografie, tradice, architektura) nebo v uspořádání hřbitova (půdorys, segregace).

Velkým nedostatkem nekrogeografických studií 20. století shledávám absenci interpretace, neboť jsou založeny převážně na analýze a popisu, jak zdůrazňuje také Jeane (Jeane & Francaviglia 1972). Příkladem je práce Price (1966), Zelinskyho (1994) či Francaviglii (1971). Price zkoumal vztah mezi polohou hřbitova v sídelní struktuře a jeho typem. Výsledkem jeho studie byla tematická mapa hřbitovů. Polohu hřbitovů v sídelní struktuře USA hodnotil také Zelinsky. Francaviglia (1971) se zabýval především sestavením prvků, ve kterých by se mohly hřbitovy lišit. Tyto prvky klasifikoval na základě studia pěti amerických hřbitovů. I přes kulturní rozdíly a stáří práce se stala jeho studie východiskem pro uchopení mého vlastního pozorování hřbitovů. Na práci Francaviglii (1971) reaguje Boulware svou interdisciplinární diplomovou prací (Boulware 2008) o hřbitově v St. Paul (Oregon, USA). Boulware provádí detailní terénní průzkum hřbitova v St. Paul a zkoumá, jak hřbitov reflektuje kulturu a historii regionu a své výsledky porovnává s výsledky Francaviglii (1971) z pěti hřbitovů v Oregonu.

Hui a Yeoh (2002 in Selket 2010) představují a shrnují čtyři současné směry výzkumu hřbitovů:

1. idiografický a empirický výzkum hřbitovů
2. hřbitovy v krajině a sídle - využití ploch
3. hřbitov jako sociální a kulturní konstrukce
4. hřbitov jako text

S rozvojem informačních technologií vznikají virtuální prostory truchlení, tzv. virtuální hřbitovy. Mezi další témata patří: hřbitov jako prostor normativního chování, subkultury fascinované smrtí a děsem (*Gothic*), temná turistika (*dark tourism*). Podle Maddrell a Sidaway již plně pronikla tato nová témata do geografického výzkumu, přičemž si zachovala zjevnou spojitost s problematikou výzkumu identity, sakrálních míst a emocí (Maddrell & Sidaway ed. 2010).

Hřbitov jako prostor s negativní konotací, vstípenou skrze hodnotový systém Západní civilizace, studuje na Novém Zélandu Burton (2010). Hřbitov je podle ní materiálním vyjádřením dichotomie kultura – příroda a vztah ke smrti se odráží v charakteru a uspořádání hřbitova v dichotomii civilizovaný/spoutaný – divoký. Podoba hřbitova odráží nejen kulturní diverzitu, ale i diverzitu přírodní – pro určitý region jsou charakteristické různé odrůdy stromů, rostlin (hřbitovy mohou být dokonce i jediným současným místem výskytu původní vegetace) a použitých materiálů. Barrett a Barrett (2001) se zabývali hodnocením do jaké míry je hřbitov začleněn do přírody, tedy do jaké míry je přírodní krajinou a do jaké míry je krajinou kulturní. Analýzy přírodní složky hřbitovů (či vztahu přírodní a kulturní složky) by měly podle mého názoru být součástí všech nekrogeografických výzkumů neboť se výrazně vážou k prostoru a ke krajině, což je aspekt, který geografické studie týkající se smrti odlišuje od studia smrti v rámci jiných disciplín.

Eriksson (2010) ve své práci studuje ekonomickou a informační dostupnost hřbitovů (resp. míst pro pohřbívání) v souvislosti s prudkým populačním a stavebním rozvojem měst na příkladu Dar es Salaam, největšího města Tanzanie. Nejzajímavější částí jeho práce shledávám diskusi odborných termínů spjatých s nekrogeografií (viz kap. IV.) – *necrogeography, deathscape, necral land, necral space, burial space*. Ekonomické hledisko kultury pohřbívání zkoumá také Wong (1998), která sice v první řadě hledá důvody změn hudby v pohřebních rituálech v Thajských městech. Zjišťuje, že proměna repertoáru (i kultury pohřbívání) souvisí s nárůstem střední třídy, která nemá dostatek financí k uspořádání tradičního buddhistického pohřbu. Jeho délka i charakter plně odráží status rodiny zesnulého.

Aspektem politiky v kultuře pohřbívání se zabývá Christopher (1995). V prostoru hřbitova v Port Elizabeth nachází projevy rasové segregace, která byla v Jižní Africe legitimizována zákonem (1948–1991). Roli politiky, v tomto případě na vytváření kultury pohřbívání, zdůrazňují Bentzen a Schee (2002). Ti vysvětlují, jak sociálně-demokratická tradice ve skandinávských zemích vytvořila specifickou pohřební kulturu. Tamější pohřební kultura odráží sociálně-demokratické principy, jako je např. princip rovnosti a proto jsou rozdíly v pohřbívání mezi různými společenskými vrstvami nepatrné.

Změnu kultury pohřbívání v důsledku změny legislativních podmínek z pohledu lidských práv zkoumá Fink (2006). Fink v prostoru hřbitova pozoruje zachování tradiční muslimské kultury v Memphisu (USA). Prací reaguje na snahu místní muslimské komunity o založení vlastního hřbitova s možností uplatnit tradiční kulturu pohřbívání i v cizích tomu nenakloněných legislativních podmínkách.

Guojie (2001) a Selket (2010) se zabývají nejen procesem pohřbívání, ale rovněž procesem, který probíhá mezi smrtí a pohřbem a dotýkájí se tím problematiky funerálního průmyslu, který je v geografii opomíjen. Selket čerpá z psychogeografie, emocionální geografie a sociologie a zabývá se tím, jak funerální průmysl ovlivňuje vnímání smrti ve společnosti. Diskutuje nekrogeografický prostor soukromý a prostor veřejný, jak se při kontaktu se smrtí mění role lidí – na truchlící, pozůstalé. Prostorem soukromým je právě prostor, kde se tělo zemřelého vyskytuje před pohřbem – márnice, patologické ústavy, domy pohřebních služeb. Termín soukromý není vnímán z hlediska vlastnického, nýbrž udává, zda je místo veřejně přístupné a přisuzuje návštěvníkům nové kolektivní role – pozůstalý, truchlící, vzpomínající.

II.II.

TEORIE A KONCEPTY,

VYMEZENÍ A DISKUSE KLÍČOVÝCH POJMŮ

V práci jsem využila kombinace přístupů tradiční (Berkeley school) i nové kulturní geografie (Peach 1999, Paasi 2003, blíže vize Havlíček & Hupková 2013), či nové religiózní geografie (podrobněji viz Havlíček & Hupková 2008). Z tradičních přístupů a prací jsem čerpala zejména při realizaci terénního průzkumu hřbitovů, které proběhlo zúčastněným

pozorováním a zaznamenáním prvků nesoucích informaci o kultuře pohřbívání. S tím koresponduje i tradiční objekt nekrogeografického studia – hřbitov jako materiální projev kultury pohřbívání. Na rozdíl od tradičních prací, kdy se pozornost obrací ke specifickým kategoriím hřbitovů (hřbitovy etnických či náboženských skupin, zaniklé hřbitovy, vojenské hřbitovy), je však v práci dominantní výzkum hřbitovů většinové populace v dané územní jednotce. V souladu s principy nové kulturní geografie je pozornost přenesena na každodennost žití, prožívání a životy „obyčejných lidí“.

Výzkum hřbitovů nekončí tříděním poznatků o hřbitově, ale aspiruje na zobecnění poznatků a jejich vztahení k obecným procesům vývoje té které společnosti na vyšší řádovostní úrovni, a to prostřednictvím hodnocení podstaty změny kultury pohřbívání viditelné skrze její materiální projev. Vzhledem k tomu, že v terénu pozoruji také další objekty, které v sobě nesou otisk smrti (jako je např. krematorium, vojenské pietní místo, pomník obětem nehod a neštěstí, hrob v přírodě, hrob v kostele, mohyla, muzeum genocidy), odrážím se od hodnocení hřbitovů a hledám zobecnění současných proměn rozličných typů *deathscapes*. Při analýze proměn *deathscapes* posuzuji klíčové geografické hledisko pohřbívání, kterým je role a význam konkrétního místa. Současně s konceptem místa je v nové kulturní geografii pozornost upírána i na symboliku a ikonografii krajin. *Deathscape* pozoruji jako prostor, kterého se dotkla smrt, a začal nabývat různých významů. Krajina se tak stává zdrojem interpretace těchto významů a cílem mé práce je významy skrze materiální projevy a symboliku odhalit a vyhodnotit.

Při porovnání koncepce s již diskutovaným zaměřením současného studia hřbitovů (Hui a Yeoh 2002 in Selket 2010) je pro předkládanou práci typická zejména orientace na (a) studium hřbitova jako prostoru v krajině a sídlech a propojení/oddělení světa mrtvých a živých a na (b) studium hřbitova jako textu. Práce do určité míry splňuje také kritérium problémové orientace výzkumu v nové kulturní geografii tím, že nastoluje diskusi o využití prostoru hřbitovů v sídlech a krajině.

Předložená práce se dále opírá při studiu šíření kremace v prostoru o teorii difúze inovací a při hodnocení podstaty změny kultury pohřbívání o teorii kulturní změny. Obě teorie jsou rozvedeny v této kapitole dále.

TEORIE KULTURNÍ ZMĚNY A KULTURNÍ GEOGRAFIE

Přelom devatenáctého a dvacátého století přinesl nástup nového paradigmatu ve společenských vědách. Environmentální determinismus a evoluční teorie byly do té doby

využité vedle přírodních věd také ve vědách humánních pro výzkum s rozměrem času a vývoje. Sauer, zakladatel kulturní geografie, koncepty environmentálního determinismu a evoluční teorie⁸ odmítl a nastolil nový směr v (kulturní) geografii. Myšlenkami se inspirovaly i další disciplíny, jako antropologie, etnologie a archeologie a formoval se nový přístup k teorii kulturní změny, který odmítl evoluční hlediska (Solot 1986). Difuzionismus, nový směr, u jehož zrodu stál Ratzel, stál v protikladu k evoluční teorii. Zatímco evolucionismus vysvětloval kulturní změnu inovací uvnitř dané kultury (endogenní změnou), difuzionismus považoval za klíčové faktory exogenní – migraci a difuzi. Ve své podstatě je pro evolucionismus důležitější čas a pro difuzionismus prostor.

Evolucionistickou teorii v antropologii⁹ odmítl Boas (Stocking 1966), který stejně jako Sauer, ustoupil od hledání obecných principů kulturní změny. Místo konceptu jedné univerzální kultury rozvíjel koncept plurality kultur a jejich výzkumu skrze detailní historické studie konkrétních komplexů psychologických a kulturních faktorů (Boas 1940). Sauer i jeho kolega antropolog Kroeber¹⁰ se přikláněli ke studiu prostorové diferenciaci kulturních prvků a to jednak jejich materiálního vyjádření a jednak hodnot, symbolů a idejí. I přestože Sauer preferoval studium prostorové diferenciaci kultury (produktů kulturní změny), zabýval se i teorií kulturní změny a považoval difuzi za analytický nástroj vedoucí k její explanaci (Solot 1986).

Podle Sauera (1924) jsou objektem studia kulturní geografie materiální projevy kultury, které dávají zemskému povrchu charakteristické významy. V nekrogeografii jsou tak objektem studia hřbitovy, které jsou materiálním vyjádřením kultury pohřbívání.

Evolucionistický a difuzionistický koncept kulturní změny je základním kamenem předkládané práce. I když jejich opozice byla ve své době příliš vyhrocena a oba jsou jednostranně zaměřené, právě tento kontrast se pro mě stal východiskem studia vývoje kultury pohřbívání v Západním světě v moderním a postmoderním období. Cestou k explanaci je kombinace obou zmiňovaných přístupů (Beattie 1961).

⁸ evolucionismus reprezentovali Comte, Marx, Spencer a Durkheim – blíže viz např. Lopreato (1990) Objevovale se tendence identifikace evoluční teorie s marxismem. Obě teorie se však vyvíjely relativně odděleně a marxismus se na rozdíl od evolucionismu nezaměřuje na explanaci vzniku struktur, nýbrž na explanaci jejich vztahu k ekonomické základně (Legros 1977)

⁹ antropologie byla geografii na univerzitě v Berkeley fyzicky i myšlenkově blízka. Působili zde hlavní představitelé paradigmatické změny - Sauer, Boas a Kroeber

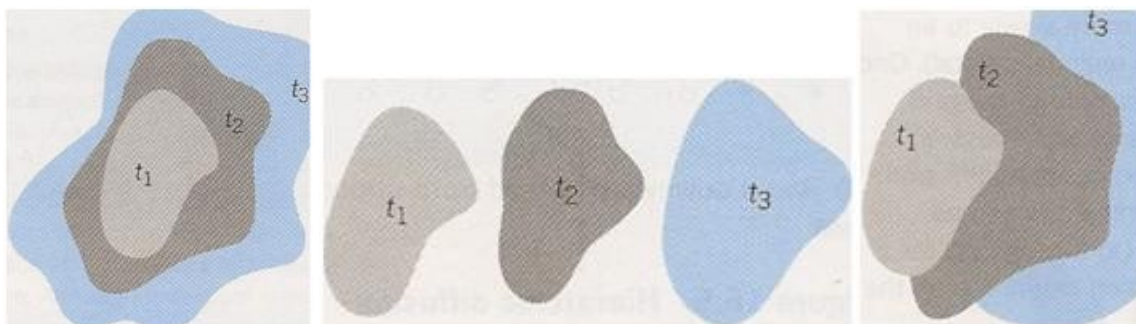
¹⁰ Kroeber, ač antropolog, studoval prostorovou diferenciaci kultury pohřbívání (Kroeber 1927)

DIFÚZE INOVACÍ

Inovaci můžeme charakterizovat jako změnu nebo posun k něčemu novému. Kremaci, jako nový způsob pohřbívání v Západním světě, můžeme vidět také jako určitou inovaci. Šířením inovací v geografickém prostoru v čase se zabývá teorie prostorové difúze inovací, která zkoumá zákonitosti šíření rozličných inovací (Szczyrba et al. 2007). Teorie difúze inovací tedy může být důležitou inspirací pro studium adaptace myšlenky i legalizace kremace v Západním světě.

Zakladatelem teorie byl švédský geograf Hägerstrand, podle něhož jsou pro proces charakteristické časové a prostorové pravidelnosti. Časovou pravidelnost ukazuje graf, který zobrazuje počet přisvojovatelů inovace v čase a má tvar logistické/S křivky, prostorovou pravidelnost ukazují inovační vlny. Difúze inovace má v čase čtyři stádia. Stádium první se nazývá *iniciace* a charakterizuje vznik inovace. Vyznačuje se velkými rozdíly mezi inovačními centry a okolím. Navazující stádium *difúze*, při kterém začíná difúzní proces, vytváří nová inovační centra a inovace se rychle šíří v prostoru. V třetí fázi *kondenzace* přestane být inovace přisvojována v závislosti na vzdálenosti od centra. Poslední stádium *nasycení* značí zpomalení, eventuálně zastavení difúzního procesu (Haggett 2001).

Teorie difúze inovací rozlišuje několik typů difúze. Podle způsobu přenosu (a) expanzivní typ – inovace se šíří díky kontaktům členů společnosti, kteří zůstávají na místě (b) relokační typ – inovace nebo nositelé inovací se přemísťují v prostoru (obrázek 6). Rovněž lze difúzi rozlišit dle způsobu přisvojování inovace na (c) sousedskou (infekční) – prochází celou populací na základě geografické blízkosti (sousedství) a (d) hierarchickou – reflektuje sociální strukturu obyvatelstva a úrovně sídelního systému (pokud se šíří od hierarchicky výše postavených jednotek nazývá se kaskádovou difúzí) (Haggett 2001, Szczyrba et al. 2007). Pro teorii difúze inovací je jedním ze základních konceptů sousedský efekt. Zejména v době neexistence vyspělých komunikačních technologií, kdy byly informace (informace o inovaci) předávány zejména ústně byla fyzická blízkost a sousedství klíčové (Cliff 1968). Nepřímá difúze probíhá skrze prostředníka a dvě kultury, které se ovlivňují, spolu nepřijdou přímo do styku (Kottak 1994). Brown a Cox (1971) udávají, že objevení principu difúze a logistické křivky při studiu jevu vyžaduje značnou dávku imaginace.

Obr. 6: Expanzivní, relokační a smíšený typ difúze
Zdroj: Haggett 2001, str. 483

Hampl (2010, str. 14) uvádí, že: „sociogeografická hierarchická organizace podmiňuje průběh šíření v podstatě všech základních typů změn, tj. změn podle velikostních i podle strukturálních znaků, a také změn nejen u komplexních a semikomplexních systémů, ale i u systémů elementárních.“ Uvádí dále příklady studia difúze změn - v reprodukčním chování při demografické revoluci, difúzi procesů industrializace, urbanizace aj.

Aplikace teorie difúze inovací existují zejména na poli ekonomickém (difúze maloobchodu: Szczyrba et al. 2007, Vojtko & Bunešová 2006). Teorie byla rámcem studia difúze migrace v Pacifické oblasti (Heyerdahl 1951), difúze pěstování rýže v Pobřeží slonoviny, které Becker & Diallo (1996) považují spíše za sociokulturní než za biofyzikální proces. Preis (2012) a Shannon & Pyle (1989) studovali šíření AIDS v geografickém prostoru, v prvním případě v Ugandě a na Ukrajině, ve druhém v prostoru USA. Pro předkládanou práci je metodologicky inspirativní zejména studie difúze demokracie ve světě (O'Loughlin et al. 1998), která mimo jiné analyzuje křivku zvyšujícího se počtu přisvojovatelů inovace (demokracie) v čase a zejména pracuje (stejně jako tato práce) s jednotkami států. V posuzování kulturních podmínek přijetí inovace v čase mi byla pokladem analýza role měkkých faktorů při přisvojení inovací (Tolba & Mourad 2011).

Po odhalení podobnosti tvaru šíření kremace ve vzorku několika států s logistickou křivkou (Hupková 2008), mi byly výše uvedené práce inspirací ke studiu difúze procesu zavádění kremace v Západním světě (kapitola IV).

KULTURA POHŘBÍVÁNÍ

Kultura pohřbívání je termín, který je v podstatě totožný s termínem *nekrogeografické aspekty* použitým v diplomové práci (Hupková 2008). V navazujícím výzkumu jsem přehodnotila vlastní vytvořenou terminologii, která neměla možnost opřít se o odbornou literaturu, která by podobné jevy popisovala. Kultura pohřbívání vyjadřuje sumu všech

charakteristik týkajících se procesu pohřbívání v určité společnosti. Pojem zahrnuje jednak způsob pohřbívání diskutovaný níže, jednak veškeré rituály a tradice týkající se pohřbu a truchlení (účast na pohřebním obřadu, forma obřadu a role náboženství v něm, projevy truchlení v oblékání, zdobení hrobů a péče o hroby...). Pod pojem kultura pohřbívání zařazují materiální projevy pohřbívání v krajině, tj. podobu hřbitovů a dalších míst spojených se smrtí a pohřbíváním fyzicky nebo symbolicky.

Hlavní složkou kultury pohřbívání je způsob pohřbívání, tedy způsob naložení s tělem zemřelého. Níže jsem sestavila typologii pohřbů podle dvou (dle mého názoru) klíčových aspektů: **jak je s tělem primárně naloženo a kam je následně uloženo.**

- ponechání těla
 - pohřeb do země (inhumace)
 - ponechání těla napospas zvířatům - hyenám a supům (nebeský pohřeb)
 - pohřeb ve vzduchu (na stromech)
 - pohřeb do vody (vhození těla do moře)
- kremace (pohřeb žehem, zpopelnění)
 - uložení popela v urně
 - v kolumbáriu
 - v klasickém či urnovém hrobě
 - doma či jinde
 - vysypání popela
 - na místech k tomu určených (rozptylové loučky, vsypové loučky)
 - na soukromých místech - volně v přírodě, na zahradě
 - zapracování popela do různých předmětů
 - pojidání popela¹¹
- mumifikace

Různí autoři zdůrazňují různá hlediska proč je ten či onen způsob pohřbívání a rituál vhodný či nevhodný. Považuji za klíčové položit si otázku, proč je obecně způsob pohřbení spolu se souvisejícími rituály důležitý?

¹¹ pojidání, resp. pití rozpuštěného popela v jihoamerických kulturách popisuje MacLeod (1930)

Tabulka 1: Důvody realizace pohřbu

I.	praktický důvod – uložení ostatků
II.	obřad a pomník (hrob, náhrobní kamen) jako prostředky k truchlení a vzpomínání
III.	a. naplnění přání, idejí a životní filozofie zemřelého b. odraz sociálního a náboženského statusu zemřelého
IV.	příprava na další cestu/posmrtný život

Zdroj: vlastní tvorba

Domnívám se, že společnosti (etnika, náboženské společnosti), které charakterizuje také bod čtvrtý – způsob pohřbení je důležitý jako příprava na další cestu – budou více resistantní ke změnám a novým trendům v pohřbívání (viz také Davis 1988). První tři důvody totiž mohou snáze podléhat módě a celospolečenskému vývoji.

James (1928) dále vysvětluje, že pohřeb do země a kremace stojí v opozici v kulturách a náboženstvích, ve kterých existuje víra o tom, že je duše a tělo spojeno v jeden celek (velice jednoduše řečeno, je zničením těla zničena i duše).

Ze zamyšlení nad důvodem pohřbu je možné vyčlenit úvahu o důvodu praktikování pohřebních rituálů, které už nevykazují praktická hlediska, ale jsou spíše způsobem vyrovnání se pozůstalých se smrtí (mají pomoci v přijetí tohoto faktu – viz Davies 2002). Konkrétní charakter a náplň rituálu je nepodstatná (liší se v souvislosti se změnou kultury, náboženství, liší se v prostoru a v čase), význam má primární základní funkce – důvod jeho praktikování (Durkheim 2002).

Dále považuji za vhodné objasnit další pojmy související s pohřbíváním:

Pohřeb je v Česku definován Zákonem č. 256/2001 Sb., o pohřebnictví a o změně některých zákonů (vstoupil v platnost 1. 1. 2002) jako uložení lidských pozůstatků do hrobu nebo hrobky na veřejném pohřebišti nebo neveřejném pohřebišti nebo jejich zpopelnění v krematoriu (Zákon č. 256/2001 Sb.). Pohřbením se prohlásí život člověka za ukončený (Ottův slovník naučný 1909).

Veřejným pohřebišťem je prostor určený k pohřbení lidských pozůstatků nebo uložení zpopelněných lidských ostatků v podobě míst pro hroby a hrobky nebo úložiště jednotlivých

uren nebo rozptylové či vsypové louky nebo jejich kombinace (Zákon č. 256/2001 Sb.). V Česku existuje podle databáze pohřebišť (Eliáš & Kotrlý 2006) 5 799 veřejných a neveřejných pohřebišť. Předložená práce se zabývá veřejnými pohřebišti, neboť je jejím cílem zobecnění trendů a analýza charakteristik běžné (většinové) populace. *Neveřejná pohřebiště* jsou v Česku určena církevním nebo náboženským společnostem, jejichž vnitřní předpisy neumožňují ukládat lidské ostatky na pohřebišti veřejném (Kotrlý 2013).

Míra kremace znamená podíl pohřbů žehem (kremací) na celkovém počtu pohřbů v daném roce. *Krematorium* je budova nebo komplex budov, ve kterých probíhá kremace. Hlavní součástí krematoria tvoří kremační pec, může se zde nacházet i obřadní místnost, kaple, kolumbárium (Davies & Mates 2005). *Kolumbárium*¹² vzniklo v době římské původně jako podzemní hrobka se stěnami obsahujícími výklenky, do kterých se ukládají urny s popelem (Davies & Mates 2005), v současnosti je kolumbárium buďto umístěno v budově – kapli, kostele, krematoriu nebo je umístěno ve venkovních prostorech ve formě zdí lemujících např. hřbitov.

KONCEPT DEATHSCAPE

Koncept *deathscape*¹³ bude diskutován v samostatné kapitole jako shrnující zamyšlení a úvaha nad výsledky předložené práce. *Deathscape* je v angloamerické literatuře zavedený pojem, který zavedla Kong (1999) a charakterizuje odraz smrti v krajině/prostoru. Krajinu vidí jako zdroj **interpretací různých významů (v tomto případě vztahu ke smrti a truchlení)**. Smrt a zármutek se koncentrují na určitých místech – zejména na hřbitově, v krematoriu a v nemocnici, ale můžeme je objevit také na dalších místech jako je domov, veřejné prostranství, sakrální objekt a místo tragédie. Jedná se o privátní a intimní místa, která však vnímáme a vidíme jako kolektivní a veřejnou zkušenost – např. lavičky¹⁴ s věnováním zemřelému (Maddrell & Sidaway ed. 2010). S rozvojem nových typů *deathscapes* (a to nejen nových z hlediska nově studovaných, ale také nově ustanovených),

¹² z lat. „columbarium“ – holubník

¹³ rozhodla jsem se, že pojem *deathscape* nebudu v práci překládat do češtiny. Je to z toho důvodu, že volné přeložení *krajina smrti* neodpovídá úplně významu tohoto konceptu a jiné, vhodnější vyjádření v češtině jsem zatím nenalezla. S rozvíjející se disciplínou nekrogeografie vznikají nové pojmy, které nejsou ustálené a dochází k jejich stálému zpřesňování a změnám. Domnívám se, že zavádění nového termínu není vhodné, protože by vysoce pravděpodobně podlehl dalším změnám a přeformulování. Druhým důvodem je také to, že pojem *deathscape* nevyvolává v českém čtenáři (a pisateli) takové primárně negativní emoce. Používání termínu *deathscape* v jeho anglickém znění tedy nepovažuji za příliš dobré, domnívám se však, že je použití původního (zavedeného) termínu vhodnější než účelové vymýšlení nového sousloví, které by termín popsalo.

¹⁴ jedná se o lavičky, postavené na počest vzpomínky na zemřelého, s tabulkou/nápisem „*Se vzpomínkou na...*“

dostávají tato místa (a nemusí se jednat o fyzické prostory) nové významy, které vycházejí z individuální zkušenosti truchlení, avšak nabývají kolektivních významů a jednotně promlouvají ke společnosti.

Existují typy *deathscape*, které jsou pouze privátní a nemají kolektivní významy – jedná se o mikroprostory (židle, auto, koupelna) i veřejné prostory (hospoda, škola, práce) (Hockey et al. 2005 in Maddrell & Sidaway ed. 2010). *Deathscapes* propojují svět živých a svět mrtvých, neboť se díváme na odraz smrti v krajině, ale interpretujeme pocity a konání živých (pozůstalých, truchlících).

Symboliku krajin lze uchopit jako něco, co vychází ze symboliky těla člověka (a jeho pohybu v blízkém prostoru) a lze nastavit paralelu mezi tělem člověka a tělem země – krajinou. Nejvíce tuto paralelu reflektují básníci a malíři (Backhaus & Murungi ed. 2008).

Místa, kterých se dotkla smrt či truchlení nabývají svého významu jako průsečíky těla, kultury, společnosti a státu (Maddrell & Sidaway ed. 2010).

KONCEPT DĚDICTVÍ

Dědictví je kolektivní hodnota. Hřbitovy a jiné typy *deathscape* patří do skupiny dědictví, které odkazuje na lidskou tragédii. Taková forma dědictví může sloužit jako turistický cíl tzv. *temného turismu* (*dark tourism*). Potenciál *temného turismu* v souvislosti se sociokulturními pohledy na smrtelnost, stejně jako samotnou diskusi pojmu temný turismus přináší studie Stona a Sharpley (2008). Dle autorů rozvoj temného turismu přispívá k detabuizaci smrti ve společnosti, tím, že smrt opět přináší jako kolektivní hodnotu (kolektivní prožívání). Zvyšující se návštěvnost objektů temného turismu (jak jsem se sama přesvědčila při návštěvě muzea genocidy Tuol Sleng v Kambodži) souvisí dle zmíněných autorů stejně jako Dunkleyho, Morgana a Westwooda (2011) s rozvojem globální informační společnosti.

Hřbitov jako dědictví a vnímání tohoto dědictví v čase studuje Cook (2011), přičemž identifikuje etapy (a) vysoké piety, (b) nezájmu a (c) udržování a rozvoje této formy dědictví.

Důvod navštěvování míst odkazujících na tragédie vychází podle Ashwortha (2008) ze tří emocí, které tam člověk vnímá a to (a) zvláštnosti (je to jiné než běžné, známé), (b) empatií (vcítění se do situace) a (c) hrůzy (atraktivita utrpení, temna, tajemství¹⁵). Mezi *temné dědictví* (*dark heritage*) můžeme řadit hřbitovy a zároveň jiná specifická místa, která nesou

¹⁵ vězení bývá jednou z nejnavštěvovanějších částí zámků a hradů (Ashworth 2008)

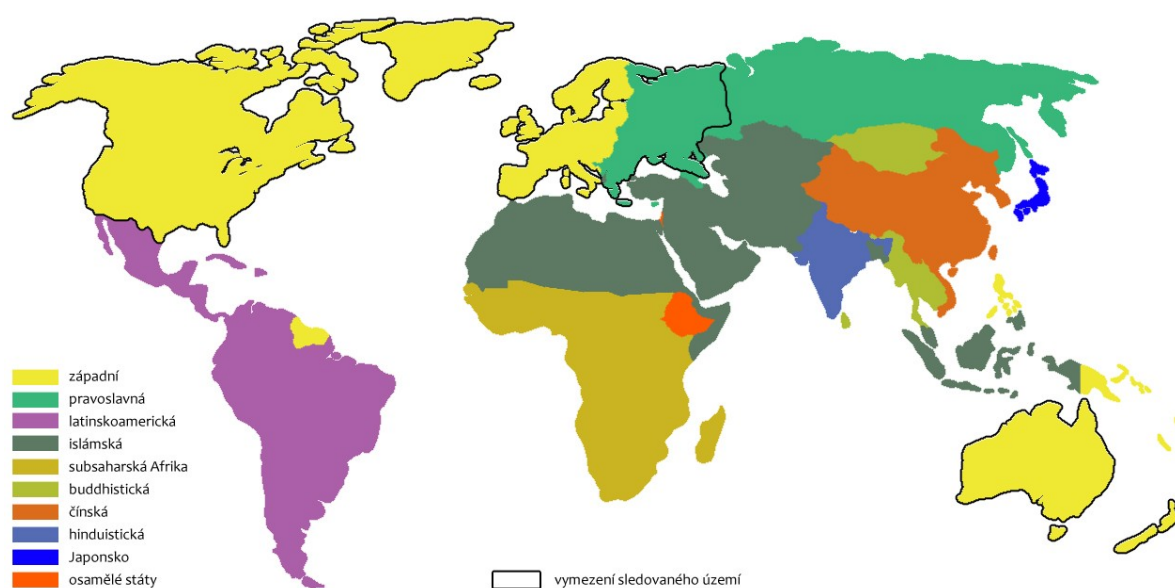
stín násilné či nespravedlivé smrti: vojenské hřbitovy a hroby, masové hroby, vyhlazovací tábory, pomníky obětem násilných činů a nehod (kolektivních i individuálních), místa přírodních katastrof. Ashworth (2008) si pokládá v rámci problematiky otázky, které nastiňují důvody zájmu o temná místa: Jaké jsou důvody k udržování temných míst v kolektivní paměti? Proč jsou na těchto místech budovány památníky? Jaký je management tvorby a udržování těchto míst? Obdobné otázky si pokládá i tato práce.

III.

METODIKA

Zkoumaným územím je **Západní svět, makroregion vymezený pro účely práce**. Zajímá mě zejména změna kultury pohřbívání v moderním období v těch vyspělých státech, kde je kremace novým fenoménem a její zavedení nebylo v souladu s tradičním náboženstvím – konkrétně ve vyspělých křesťanských evropských státech, USA, Kanadě, Austrálii a na Novém Zélandu. Vymezení zájmového území odpovídá Huntingtonovu pojetí civilizací (Huntington 1997). Hlavní případové studie jsou zaměřeny na region (a) Slovenska a Česka a (b) Nového Zélandu. Vzhledem k tomu, že kremace byla nepůvodní a začala se rozvíjet také v evropském ortodoxním civilizačním okruhu, a že právě politický vliv Ruska byl významný pro zavádění kremace v postkomunistických zemích (s ohledem na studované Slovensko a Česko), zahrnuji pod pojem Západní svět také evropské ortodoxní státy. Protože analyzuji difúzi kremace, ve které hraje roli sousedský efekt, je žádoucí právě do takového studia zahrnout celý evropský prostor, včetně ortodoxního a muslimského. Kremace nemá ve studovaném území, nazvaném pro účely práce Západní svět, tradici opírající se o náboženství (tak jak je tomu např. v Japonsku) a proto mě zajímá, jak jednotlivé státy nový fenomén přijaly do svých politik a kultur. Vymezení studovaného regionu na pozadí Huntingtonova pojetí civilizací je na schématu 1.

Schéma 1: Vymezení studovaného regionu na pozadí Huntingtonova pojetí civilizací

Zdroj: vlastní tvorba podle Huntington 1997

Cílem výzkumu je zhodnotit současnou kulturu pohřbívání Západního světa, tedy kulturu na počátku jedenadvacátého století. Klíčem k jejímu poznání, je analýza s ní souvisejících historických událostí a procesů a to (a) vzniku myšlenky kremace od poloviny devatenáctého století, (b) zavádění kremace od konce devatenáctého století a (c) vývoj míry kremace v kontextu společensko-politických podmínek během století dvacátého. Základním zájmovým obdobím je vývojová etapa moderní a postmoderní společnosti, která, oproti rozsáhlým výzkumům smrti a pohřbívání např. v archeologii a antropologii, není ještě tak popsána.

Moderním obdobím je chápán časový úsek od industrializace do konce 20. století. Na moderní období navazuje období postmoderní, přičemž hranici nelze přesně určit. Jisté však je, že moderní období se již považuje za překonané. V práci se zabývám také obdobím předmoderním a to během analýzy kultury pohřbívání na Novém Zélandu způsobené interakcí Maorů a evropských osadníků. Analýzy mimo vybraný časový rámec (moderna a postmoderna) mi slouží jako podklad k bližšímu pochopení současných procesů.

Předkládaná práce má již podle struktury uvedené v úvodu **tři základní výzkumné části**. Pro hodnocení kultury pohřbívání v Západním světě v moderním období, jak uvádí název práce, nejdříve samostatně analyzuji hlavní příčinu změny kultury pohřbívání jako jev, který se objevil (zkoumám podmínky vzniku kremace) a který se šířil (zkoumám okolnosti přijetí kremace státy Západního světa). V navazující kapitole hodnotím konkrétní projevy kultury pohřbívání v krajině, nastartované právě zavedením kremace. Zastřešující kapitola zobecňuje poznatky a zamýšlí se nad tím, jak se vlivem zkoumaných změn kultury pohřbívání proměnilo vnímání a funkce hřbitovů a jak se vyvíjel význam pojmu *deathscape*.

Analýza procesu zavedení kremace vyjádřené kvantitativními charakteristikami probíhá v kontextu společensko-politického vývoje. Základní sledovanou územní jednotkou této kapitoly je stát, protože právě na úrovni státu jsou určovány legislativní podmínky pro praktikování kremace, jejíž akceptování je jednou z primárních podmínek uplatnění kremace v kultuře pohřbívání. Metodika kapitoly je blíže rozpracována v jejím úvodu. Samotné shromáždění a třídění dat o kremaci je rovněž významnou součástí práce. Po statistických analýzách sestavené databáze údajů o kremaci států Západního světa je šíření jevu dále zkoumáno podle teorie difúze inovací a posuzováno, zda lze zavedení kremace popsat jako kulturní změnu v souladu s koncepcí evolucionistickou nebo difuzionistickou. Metodou korelace je zjišťováno, zda zavádění kremace časově nebo prostorově souvisí s ukazateli o náboženství, pro jehož hodnocení je vytvořena vlastní klasifikace. Pro explancí výsledků statistických analýz hodnotím vybrané výsledky

v historickém kontextu za použití rešerše historických pramenů¹⁶, legislativních předpisů a odborných článků.

Hodnocení projevů změn kultury pohřbívání v krajině probíhalo metodou zúčastněného nestandardizovaného pozorování, tak aby bylo možné závěry výzkumu interpretovat s ohledem na kulturu, hodnotový systém a styl života, tedy v širším kulturním kontextu¹⁷. Hlavní metoda, terénní průzkum na hřbitovech, byla doplněna o rozhovory s průvodci po hřbitovech, jimiž byli účelově vybrané osoby, které podaly detailní a subjektivní informace a předaly osobní zkušenosti o kultuře pohřbívání. Intenzivní kvalitativní výzkum probíhal ve dvou typech území, průběh šetření byl koncipován jako terénní pozorování s fotografickou dokumentací. Vzhledem k emotivnímu podtextu tématu je jednou z metod prezentace¹⁸ zjištěných pozorování obrazová dokumentace, která v mnoha případech lépe ukazuje zkoumané charakteristiky a rozdíly v kultuře pohřbívání. Výsledky terénního šetření na lokální úrovni jsou zobecňovány a jsou jimi posuzovány kulturní charakteristiky vyšší územní jednotky - státu.

Tabulka 2: Časové a prostorové vymezení terénního průzkumu

typ území	území	rok výzkumu	trvání
1	Slovensko	2009 a 2010	14 týdnů
	Česko ¹⁹	2008–2012	průběžně
2	Nový Zéland	2011 a 2012	12 týdnů
3	JV Asie (Kambodža, Malajsie, Singapur, Thajsko) Srovnávací území	2011, 2012 a 2013	9 týdnů

Zdroj: vlastní tvorba

¹⁶ Příklady využitých typů historických pramenů: (a) psané prameny institucionálního původu: zákoníky - příklady: Československo Zákon 1919/180 Sb. o fakultativním pohřbívání ohněm. Nový Zéland: Burial and Cremation Act 1964, Holidays Act 2003 No. 129, Nelson City council Bylaw No.216 Burial and Cremation bylaws, Velká Británie: Cremation Act 1902; (b) narativní literární psané prameny - kroniky (např. Prakovce svědectví času - kronika obce); (c) fotografické prameny (z databáze respondentů v modelových územích); (d) lidová slovesnost – básničky, říkadla (prostřednictvím respondentů v modelových územích)

¹⁷ hodnocení Slovenska a Česka se opírá o článek Hupková 2010b

¹⁸ fotografická dokumentace slouží nikoliv k potvrzení závěrů, ale spíše k lepší prezentaci, ilustraci řečeného a snadnějšímu pochopení ze strany čtenáře

¹⁹ Česko zahrnuje i několik hřbitovů zkoumaných v diplomové práci, celou skupinu považují spíše za referenční pro interpretaci pozorování na Slovensku

Seznam hřbitovů, na nichž bylo provedeno terénní pozorování, je uveden v přehledu níže. Mapy hřbitovů studovaných v terénním výzkumu jsou v příloze 2.

Tabulka 3: Přehled studovaných hřbitovů

SVK	Gelnica (okres Gelnica), Hunkovce (okres Svidník), Kamienka (Stará Ľubovňa), Levoča (okres Levoča), Nižné Ružbachy (Stará Ľubovňa), Nižný Komárnik (okres Svidník), Prakovce (okres Gelnica), Prešov (okres Prešov), Sečovce (okres Trebišov), Stará Ľubovňa (2 hřbitovy, okres Stará Ľubovňa), Vyšné Ružbachy (Stará Ľubovňa).
CZE	Albrechtice (okres Klatovy), Bohumilice (okres Prachatice), Borotín (okres Tábor), Brno-Líšeň (okres Brno-město), Březová (okres Uherské Hradiště), Bučovice (okres Vyškov), Dolní Němčí (okres Uherské Hradiště), Havlíčkův Brod (okres Havlíčkův Brod), Hejnice (okres Liberec), Hněvkovice (okres Havlíčkův Brod), Holýšov (okres Domažlice), Horní Němčí (okres Uherské Hradiště), Chřenovice (okres Havlíčkův Brod), Korytná (okres Uherské Hradiště), Kožušice (okres Vyškov), Mnichovice (okres Benešov), Nivnice (okres Uherské Hradiště), Nevojice (okres Vyškov), Nezamyslice (okres Klatovy), Praha – Olšanské hřbitovy, Rabí (okres Klatovy), Rudné (okres Karlovy Vary), Říčany (Praha-východ), Slavkov u Brna (okres Vyškov), Smotely (okres Příbram), Strání (2 hřbitovy, okres Uherské Hradiště), Střílky (okres Kroměříž), Sušice (okres Klatovy), Žarošice (okres Hodonín).
NZL	Arrowtown (starý čínský a nový hřbitov), Cromwell (starý a nový hřbitov), Fairlie (lesní hřbitov), Hinehopu, Jerusalem, Lyell (lesní a nový hřbitov), Mount Cook village, Murchinson, Nelson (kvakerský hřbitov a Wakapuaka), Puhoi, Queenstown, Rotorua, Tuatapere, Waimate North, Wellington.
KHM	Kampong Trach, Kep, Phnom Penh, Ream, Siem Riep.
MYS	Kuala Lumpur, Kuching (křesťanský, vojenský, čínský hřbitov), Miri.
THA	Bangkok.

Zdroj: vlastní tvorba

Kvalitativní výzkum hřbitovů je koncipován jako **zúčastněné terénní pozorování**. Předvýzkumem mi bylo pozorování hřbitovů v rámci zpracování diplomové práce (Hupková 2008). V diplomové práci jsem metodicky vycházela z práce již zmiňovaného Francaviglii (1971) – jeho návod na studium prvků na hřbitově jsem přenesla do českého prostředí a modifikovala jej do nových kulturních podmínek. Ověřila jsem, že metodu studia hřbitovů zpracovanou pro jedno kulturní prostředí nelze beze změn přejímat do jiného. Proto jsem následně byla nucena vlastní metodu, která byla jedním z výstupů diplomové práce, pro potřeby práce disertační s postupujícím průzkumem hřbitovů postupně upravovat. Na hřbitovech v jihovýchodní Asii a na Novém Zélandu se začaly objevovat nové prvky a nové procesy, které se v českém a slovenském prostředí neuplatňovaly. Klíčová pro mě

byla snaha o interpretaci pozorovaného a zhodnocení hřbitova jako celku, nikoliv o nashromáždění databáze údajů o jednotlivých hrobech na jednotlivých hřbitovech.

Proto byl terénní průzkum koncipován následně:

- Hodnocení podoby hřbitova dle níže uvedených pozorovaných prvků je písemně zaznamenáno. Jsou zaznamenána zvláštní hodnocení nad rámec sledovaných ukazatelů, pokud se vyskytují (např. zdobení při příležitosti svátků). V případě potřeby je schematicky zakreslen plánec hřbitova.
- Je pořízena fotografická dokumentace, která jednak (a) dokumentuje celkovou podobu hřbitova a (b) dokumentuje specifické rysy a prvky na hřbitově.
- Terénní průzkum hřbitova trvá průměrně 1 hodinu, trvání se odvíjí od velikosti hřbitova.
- Klíčovou se stala komparace výsledků a zhodnocení podoby hřbitova na vyšší než lokální úrovni

Tabulka 4: Prvky na hřbitově, které pozorujeme, hodnotíme a interpretujeme

POZORUJEME	HODNOTÍME	INTERPRETUJEME
Hřbitov jako celek <ul style="list-style-type: none"> ▪ uspořádání hřbitova ▪ celkový vzhled ▪ atmosféra 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ značení ve městě, v krajině ▪ přístupnost hřbitova, přístupové cesty ▪ oddělení/uzavření od okolí ▪ půdorys a topografii ▪ pravidelnost prostorového uspořádání ▪ orientaci ke světovým stranám a místním dominantám ▪ orientační prvky, naučné stezky ▪ symboly a nápisy ▪ objekty přidružené ke hřbitovu ▪ floru 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ vztah ke smrti ▪ místní fyzické podmínky ▪ historický vývoj krajiny ▪ religiozitu ▪ segregaci
Jednotlivé hroby	<ul style="list-style-type: none"> ▪ vzhled náhrobku a hrobu ▪ použitý materiál ▪ typ náhrobku a jeho architekturu ▪ symboly (místní, náboženské) ▪ nápisy (množství nesených informací) ▪ hroby významných osobností ▪ rodinné hroby ▪ udržovanost míst ▪ výzdobu hrobů 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ lokální kulturu a tradice ▪ vztah ke smrti ▪ historické události ▪ význam religiozity ▪ vývoj architektury ▪ socioekonomické postavení ▪ demografické charakteristiky
Sektory hřbitova	<ul style="list-style-type: none"> ▪ odlišnosti hrobů i charakteristik hřbitova dle výše uvedených charakteristik v různých částech hřbitova 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ vývoj kultury pohřbívání v čase ▪ rozdíly kultury pohřbívání mezi různými skupinami

Zdroj: vlastní tvorba

- Terénní pozorování hřbitovů bylo doplněno **metodou dotazování**, konkrétně polostandardizovaného osobního rozhovoru s „průvodci po hřbitovech“, kterými byli:
 - Kristína Kmecová (učitelka, bydlištěm v Sečovcích, SVK)
 - Peter Širica (vedoucí sektoru Recyklačního fondu, bydlištěm v Levoči, SVK)
 - David McIvor (kovář, bydlištěm v Cromwellu, NZL)
 - Tamaki Awatuna (průvodkyně, bydlištěm v Rotorua, NZL)
 - Sovann Vorn (řidič a průvodce, bydlel v Phnom Penhu, KHM)
- Dotazování bylo spojeno s pozorováním hřbitovů a kontakt s průvodcem ve většině případů proběhl opakovaně.
- Zjištění vyplývající z rozhovorů byla písemně zaznamenána po ukončení rozhovorů s danou osobou.
- Rozhovor obsahoval jednak uzavřené otázky a jednak otázky otevřené, podle schématu:

Tabulka 5: Schéma dotazování

<i>Uzavřené otázky:</i>		
Jaká je míra kremace v současnosti?	a) Ve Vaší obci/komunitě/náboženské skupině	
Jaký je podíl náboženských pohřbů?	b) V okolních obcích/jiných komunitách/náboženských skupinách	
Jaká je účast na pohřebním obřadu?		
<i>Otevřené otázky:</i>		
<i>tematický okruh</i>	<i>cíle okruhu</i>	<i>typy konkrétních otázek</i>
1 Proměna kultury pohřbívání v posledním desetiletí	Zhodnocení změny postavení kremace	Roste podíl pohřbů žehem? Kdo využívání pohřeb žehem - lze sledovat rozdíly podle věku, pohlaví, náboženství, rodáctví? Jsou patrné územní rozdíly (např. podle velikosti obcí?)
	Identifikace proměn tradic spojených s pohřbíváním	Došlo ke snížení role tradičních rituálů? Byly rituály modifikovány? Došlo ke změnám tradic u všech skupin obyvatel? Jsou patrné územní rozdíly (např. podle velikosti obcí?)
2 Charakter současné kultury pohřbívání	Odhalení specifik kultury pohřbívání	Jaké jsou tradice spojené s procesem pohřbívání? Kdo se tradic účastní? Jaké materiály jsou použity na náhrobcích a dalších prvcích spojených s pohřebním obřadem? Jaký charakter má zdobenění hrobů?
	Zhodnocení role rodiny v procesu pohřbívání	Jak je rodina zapojena do procesu pohřbívání? Jak široká rodina je zapojena? Jsou obvyklé rodinné hroby, hrobky?

<i>tematický okruh</i>	<i>cíle okruhu</i>	<i>typy konkrétních otázek</i>
3 Vnímání smrti společností/komunitou	Odhalení vztahu pozůstalých k zemřelým a hrobům	Jak často rodina navštěvuje hrob? Jak se slaví svátky (narozenniny, jmeniny, výročí) nebožtíka? Reflektuje zdobení hrobů, tvar náhrobků individualitu nebožtíka?
	Zhodnocení oddělení/spojení světa mrtvých a světa živých	Jak a kde lidé umírají (přirozeně)? Je hřbitov snadno přístupný? Je zamykán? Kdo hřbitov navštěvuje a proč? Jak je hřbitov využíván v průběhu svátků zemřelých, vánoce apod.?

Zdroj: vlastní tvorba

Zastřešující kapitola je závěrečným zamyšlením nad tím, jak se konkrétní změny popsané v předchozích kapitolách projevily v materiální podobě kultury pohřbívání. Na základě relevantní literatury je analyzován posun v obsahu a významu pojmu *deathscape* v Západním světě, tak jak se proměňoval díky zavedení kremace. Základní (tradiční) prvek projevů vnímání smrti společností a procesu pohřbívání v krajině je hřbitov. Kapitola diskutuje dopady změn kultury pohřbívání právě na význam a funkci hřbitovů. Zobecněním výsledků charakterizuje posun v roli místa v procesu pohřbívání. Jedním z výstupů je vytvoření přehledu charakteristik společnosti, které lze na hřbitově sledovat a k nim příslušných prvků, které charakteristiky ukazují.

IV.

ZAVEDENÍ A ŠÍŘENÍ KREMACE

V PROSTORU ZÁPADNÍHO SVĚTA

V MODERNÍM OBDOBÍ

V následující kapitole budu studovat kremaci jako nový fenomén Západního světa, který se šířil v prostoru a čase. Analýzou dat o vývoji míry kremace a dat charakterizujících proces přijímání kremace do pohřební praxe jednotlivých států budu hodnotit změnu kultury pohřbívání v kontextu evolucionistického a difuzionistického konceptu. Posoudím možnosti aplikace teorie difúze inovací na šíření kremace v prostoru a čase.

JAK STUDOVAT PROCES ZAVEDENÍ A ŠÍŘENÍ KREMACE?

Státy Evropy vykazují v současnosti velkou diferenciaci míry kremace. Zavedení kremace ústilo ve změnu v kultuře pohřbívání, zahrnující jak proměnu rituálů spojených s pohřbíváním, tak změnu charakteru hřbitovů (Hupková 2010a). Kremaci budu studovat jako nový jev, který se šířil v prostoru a čase. Studovaným prostorem je mi Západní svět ve vymezení popsaném výše. Kremace ve studovaném prostoru sice byla praktikována až do prvního tisíciletí našeho letopočtu, avšak nelze ji považovat za původní, protože nemohla zanechat v tradici, myšlení a konání lidí žádnou stopu. Problematika nás totiž může zavádět k pokládání si otázky o “přirozenosti” způsobu pohřbívání. Přirozená kultura pohřbívání neexistuje, je to ta, která se určitým čase praktikuje (s výjimkou krátkodobých změn, nařízených *shora*, na základě politických rozhodnutí). Pohřeb žehem tedy nemůžeme považovat v prostoru Západní civilizace za přirozený nebo původní (i přesto, že byl do devátého století praktikován), jako způsob pohřbívání, který byl násilně potlačen /přerušen inhumací (křesťanstvím) (Hupková 2008). Na zavedení kremace nelze pohlížet jako na obnovení něčeho starého či dokonce původního, ale jako na příchod zcela nového fenoménu. Fenoménu pro zájmový prostor nepůvodního a při tehdejší náboženské profilaci nepřirozeného.

Studium zavedení kremace má tři aspekty.

- Jak vznikla myšlenka o zavedení kremace, a jak se myšlenka šířila v prostoru?
- Jak byla kremace zavedena do pohřební praxe? Jaké byly vytvořeny právní podmínky pro praktikování kremace (legalizace) a jaká byla reálná možnost obyvatel kremaci praktikovat (dostupnost krematoria)? Jak se proces zavedení kremace do pohřební praxe lišil v jednotlivých státech?
- Jak se vyvíjela míra kremace v čase?

Při studiu kremace jako jevu je největším limitem dostupnost a relevance dat o kremaci. Jak bude uvedeno dále, data jsou zatížena chybami. Domnívám se však, že data (posuzovaná s vědomím možných chyb) přesto dávají dobrý přehled o studované problematice. Při studiu (a) vývoje kremace sleduji ukazatel míry kremace, což je podíl zpopelněných z celkového počtu zemřelých. Oblíbenost sledovaného způsobu pohřbívání indikuje i počet krematorií (na určitou územní jednotku). Tento ukazatel je však významně ovlivněn rozlohou územní jednotky²⁰, proto ho považuji pouze za doplňující. Při studiu procesu (b) zavedení kremace hodnotím tři ukazatele, které reflektují to, jak byly jednotlivé státy nábožensky a politicky otevřené k přijetí nového způsobu pohřbívání. Datum vzniku spolku pro podporu kremace (kremačního hnutí) považuji za indikátor zrodu vůle lidí k praktikování kremace. Spolky hráli nezastupitelnou úlohu při propagaci kremace, podpoře stavby krematorií a prosazování legalizace kremace. Datum legalizace kremace považuji za bod 0 – umožnění praktikování kremace. Datum výstavby prvního krematoria je neméně důležitým ukazatelem, neboť značí reálnou možnost kremaci uvést v běžnou pohřební praxi. V případě legální kremace, kterou však nebylo kde provozovat, nebyly nastaveny vhodné podmínky pro uplatnění nového způsobu pohřbívání. V analýze procesu zavedení kremace porovnávám tři uvedené ukazatele a hodnotím proces v kontextu společensko-politického vývoje.

A) STUDIUM VÝVOJE MÍRY KREMACE

Základním zdrojem dat vytvořené databáze vývoje míry kremace je publikace Encyklopedie kremace (Davies & Mates 2005). Publikace zahrnuje údaje o míře kremace 47 států světa od roku 1876 do roku 2001. Tento zdroj je neúplný, mnohá data chybí. Databáze je tedy doplněna mezinárodním přehledem míry kremace kremálního spolku Velké Británie (CSGB 2011), který zahrnuje údaje za měnící se počet států světa a to od roku 1996 do roku 2010. Sloučením obou statistik a vyloučením států s významně omezeným počtem údajů

²⁰ náklady na dopravu do krematoria tvoří významnou část nákladů zpopelnění (viz Hupková 2008)

jsem vytvořila relativně ucelenou databázi míry kremace států světa. Protože databáze vykazovala množství chybějících údajů, tyto jsem jednotlivě dohledávala v národních databázích, profilech jednotlivých krematorií a dílčích národních publikacích o kremaci. Vzhledem k nemožnosti doplnit všechny chybějící údaje v databázi jsem pracovala se dvěma sadami dat.

První sada dat obsahuje orientační údaj o současné míře kremace v jednotlivých státech a slouží ke klasifikaci míry kremace ve světě. Schéma 2 zobrazuje míru kremace ve světě v současnosti a je základním východiskem pro hodnocení postavení států Západního světa ve srovnání se zbytkem světa i v komparaci uvnitř tohoto regionu. Časové zařazení ukazatele jako *současnost*, značí údaj aktuální k roku 2006 – 2010. Tam kde jsem neměla k dispozici údaj za rok 2010, jsem porovnávala vývoj míry kremace státu v posledních dvou dekadách a stanovila odhadem kategorii, ve které se bude vyskytovat v roce 2010. Odhad byl proveden na základě zkušenosti s tvarem vývoje míry kremace, který bude diskutován dále v kapitole (logistická křivka).

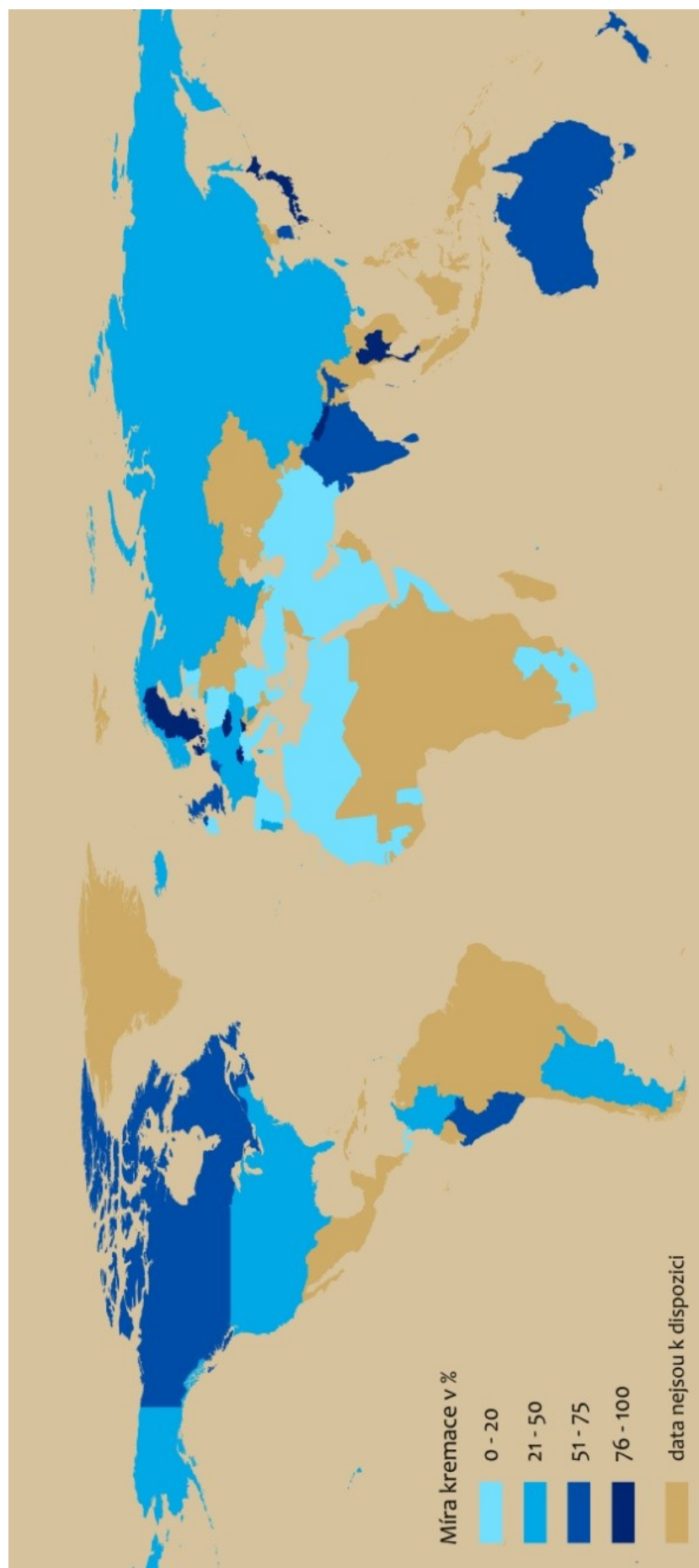
Druhá sada dat je podkladem k analýze dlouhodobého vývoje míry kremace. Zahrnuje ukazatel míry kremace v období 1876 – 2010 ve vzorku 25 států. Časová řada charakterizuje období od počátku procesu zavedení kremace až do současnosti. Databáze se nachází v příloze 3.

Státy v databázi pro studium míry kremace:

Evropa				Západní svět
Belgie	Island	Německo	Slovensko	Austrálie
Česko	Itálie	Nizozemsko	Slovinsko	Kanada
Dánsko	Lotyšsko	Norsko	Španělsko	Nový Zéland
Finsko	Lucembursko	Portugalsko	Švédsko	USA
Francie	Maďarsko	Rakousko	Švýcarsko	
Irsko				

Schéma 2: Míra kremace států světa v současnosti

Zdroj: vlastní tvorba, zdroj dat: CANA 2012, CSGB 2011, Davies & Mates 2005, výpočet

Při zpracování dat jsem byla konfrontována s několika problémy. Přehled níže problémy sumarizuje a představuje jejich řešení. I přes jistou **problematickosti datové základny** se domnívám, že není nijak významně ovlivněna vypovídací hodnota analýz.

Tabulka 6: Problémy datové základny

Nespojitost časové řady	V databázi chyběly některé údaje, což nastalo např. během válečného období. Chybějící údaje jsem dopočítala s ohledem na trendy ve sledovaném období. Některé statistiky obsahovaly absolutní hodnoty počtu zpopelněných. Po zjištění počtu zemřelých v daném roce v daném státě, jsem hodnotu dopočítala.
Nespolehlivost statistik	V převzatých statistikách jsem pozorovala zjevné chyby – jako velké výchyly v hodnotách, vymykající se trendu vývoje. Tyto jsem nahradila výpočtem. I kdyby některé výchyly odpovídaly skutečnosti, pro potřeby práce není žádoucí postihnout extrémní stavy, ale spíše charakterizovat obecné trendy ve vývoji.
Spolehlivost a důvěryhodnost dat	Data jsou shromažďována kremačními spolky. Vzhledem k tomu, že jedním z úkolů kremačních hnutí je propagace kremace, mohou být data zkreslena (nadsazena). Na základě zkušenosti se domnívám, že zkreslení nejsou tak významná, aby ovlivnila závěry zkoumání jevu.
Změny územních jednotek	Ukazatele míry kremace jsou vztaženy k územním jednotkám současných státních útvarů. Protože během 20. století docházelo ke změnám v politické mapě Evropy, mohou být data zasažena chybou.
Vnitřní diferenciací států	Jsem si vědoma toho, že diferenciací míry kremace může být v rámci jednoho státu významná (Česko, Německo). Analýzy v této kapitole hodnotí vývoj míry kremace na makroúrovni a v rámci jejich legislativních podmínek, proto státy posuzuji jako celky. Základní územní jednotkou zkoumání je stát.

Zdroj: vlastní tvorba

B) STUDIUM PROCESU ZAVEDENÍ KREMACE

Jak již bylo uvedeno, studium procesu zavedení kremace se opírá o tři důležité ukazatele – rok vzniku kremačního hnutí (spolku), rok legalizace kremace a rok výstavby prvního krematoria. Obecně by měl normální proces a časová souslednost kroků k zavedení kremace probíhat tak, že nejdříve vzniká spolek, který je odrazem vůle určité skupiny uvnitř státu kremaci legalizovat. Jedná se o institucionalizaci myšlenky zavedení kremace. Spolek se snaží o prosazení legalizace kremace ve státě a o výstavbu krematoria. Několik (zhruba deset) let po vzniku spolku stát kremaci legalizuje a záhy je uvedeno do provozu první krematorium.

Předpokládám, že vývoj odlišný od tohoto předpokládaného *normálního* vývoje indikuje určité společensko-politické překážky pro zavedení kremace v konkrétní společnosti.

Cílem studia procesu zavedení kremace je tedy specifikovat obecný charakter procesu a dále postihnout a vysvětlit specifické případy procesu zavedení kremace. Vznik spolku, který následovalo mnoho (30, 40 i 80 let) snažení o legalizaci kremace značí politické klima nepřívětivé myšlenky této formy pohřbívání. Naopak vytvoření spolku a současná legalizace může ukazovat na ideologické hledisko. Kremace byla (konkrétně v komunistických státech) v souladu s ideologií vládnoucí strany a proto byla v některých státech legalizována a krematoria byla zprovozněna impulsem *shora*, bez předchozího tlaku zevnitř společnosti.

Pro potřeby analýzy procesu zavedení kremace jsem sestavila databázi tří ukazatelů pro 32 států. Přehled států je ukázán v návaznosti na uvedený výčet států sledovaných v analýze vývoje míry kremace. Data jsem získala částečně z Encyklopedie kremace (Davies & Mates 2005) a částečně z jiných zdrojů – odborné literatury, historických pramenů, legislativních předpisů jednotlivých států a údajů jednotlivých národních kremačních spolků.

Státy v databázi pro studium procesu zavedení kremace. Databáze je v příloze 4.

Evropa				Západní svět
Belgie	Itálie	Nizozemsko	Řecko	Austrálie
Česko	Kypr	Norsko	Slovensko	Kanada
Dánsko	Lotyšsko	Polsko	Slovinsko	Nový Zéland
Finsko	Lucembursko	Portugalsko	Spojené království	
Francie	Maďarsko	Rakousko	Srbsko a Černá Hora	
Irsko	Malta	Rumunsko	Švédsko	
Island	Německo	Rusko	Švýcarsko	
			Vatikán	

Údaje jsem zaznamenávala se znalostí skutečného pozadí jednotlivých událostí – některé spolky fungovaly i přesto, že nebyl oficiálně uznán jejich statut (je nutné rozlišit datum oficiálního vzniku spolku a datum počátku reálného fungování spolku). Bylo zapotřebí počítat také s tím, že existovala jakási nevyjasněnost ilegálnosti kremace. Protože kremace byla úplně novým fenoménem, v právních dokumentech před objevem kremace v moderním pojetí o ní nebyla ani zmínka. Stála proto v jakési šedé zóně, nebyla ani legální ani ilegální.

POČÁTEK KULTURNÍ ZMĚNY

Jaké pohnutky vedly západní společnost k myšlence zavedení nového způsobu pohřbívání? Byly to pohnutky, které plynuly s vnitřního vývoje společnosti či byly provázeny vnějším impulsem a měly charakter exogenní? Co je to kultura pohřbívání, jaký je její vztah k náboženství a jak je složité kulturu pohřbívání měnit?

Změna kultury pohřbívání je podle Tylera (1921 in Binford 1971) výsledkem **změny vnímání posmrtného života, tedy hodnotových a náboženských systémů**. Kroeber (1927) charakterizuje kulturu pohřbívání jako segment relativně oddělený od zbytku kultury²¹ a to méně pravidelný, složitější a více náchylný ke změnám a to díky silnému emotivnímu podtextu tématu. Kroeber v podstatě vyjadřuje myšlenku, že emoce podmiňují prostředí pro lidské rozhodování a inovace.

Binford (1971) sumarizuje nejvýznamnější teze, které v minulosti potvrdily vztah mezi kulturou pohřbívání a vírou (či hodnotami):

- považování zpopelnění za transport duše spolu s popelem do nebes
- považování mumifikace za cestu k odvrácení rozpadu těla a zachování individuality
- ohnutí těla při pohřbu do polohy plodu v děloze, jež symbolizuje znovuzrození
- ohnutí těla a přivázání nohou k tělu kvůli zabránění odchodu duše z těla a jejímu návratu mezi živé
- orientace hrobu na východ (k východu slunce), což symbolizuje vznik nového života (koloběh života)
- orientace hrobu podle hvězd ve víře v posmrtný život ve hvězdném nebi
- umístění hrobu poblíž obydlí zesnulého umožňuje jejich navrácení zpět do domu při narození dítěte
- praktikování pohřbu na stromech, které může odkazovat na víru, že člověk pochází z opic (ze stromů)

Pokud přijmeme předpoklad, že změna kultury pohřbívání je důsledkem změny hodnotových a náboženských systémů, tak Binford (1971) v reakci hovoří o tom, že difuzionistická koncepce vlastně považuje hodnoty a víru za přenositelnou v prostoru mezi různými skupinami. Víru a hodnotový systém lze pak považovat pouze za jednu z proměnných, které definují tu kterou kulturu.

Počátek změny kultury pohřbívání v Západním světě nastal na konci osmnáctého století, kdy proběhly první hmatatelné snahy o vzkříšení myšlenky spalování zemřelých. Naplno „boj“

²¹ Binford (1971) odkazuje také na podobné závěry výzkumníků Voegelina, Milese a Davidsona

o legalizaci kremace začal až na konci století devatenáctého. Kremace byla ve své podstatě v souladu s představami moderní společnosti, neboť ona byla produktem racionality a technologického pokroku. Které další **vlivy byly impulsem pro snahy zavedení praxe zpopelňování**? Přehled sestavený v diplomové práci (Hupková 2008) jsem diskutovala s další literaturou, zpřesnila a aktualizovala. Posoudila jsem jednotlivé vlivy v souladu s evolucionistickou a difuzionistickou koncepcí a stanovila, **které považují spíše za endogenní (vycházející z evoluce uvnitř společnosti) a které za exogenní (podmíněné okolním prostředím)**:

Tabulka 7: Vlivy vedoucí k zavedení kremace a jejich klasifikace

Argument/důvod pro podporu kremace	Tento argument vychází z:	Jedná se o pohnutku endogenní či exogenní?
Jde o odklon od vzoru pohřbu Ježíše Krista, vymezení se proti němu	Vychází z dlouhodobě se projevující a narůstající sekularizace společnosti, souvisí s odklonem od církve a důrazem na člověka (humanismus)	<i>endogenní</i>
Je to hygieničtější způsob, který zároveň eliminuje znečištění půdy a snižuje kontaminaci podzemní vody	Vychází z industrializace a rozvoje vědy a techniky, zejména technologií umožňujících zpopelňovat. Současně je ovlivněn rozvojem medicíny.	<i>endogenní</i>
	Požadavek hygieny je ale také reakcí na negativní zkušenosti z válek a epidemií	<i>exogenní</i>
Je to efektivní, jednoduchý a rychlý způsob naložení s mrtvým tělem	Má kořeny v osvícenství a realismu, myšlenkových hnutích, které akcentovaly racionalismus a logiku. Kremace je racionálně vzato efektivním způsobem pohřbení.	<i>endogenní</i>
Je to nový, orientální, zajímavý, jiný způsob	Souvisí s rozvojem možností cestování, poznání a otevření se novým kulturám, inspirace jimi (orient)	<i>exogenní</i>
Je návratem ke kořenům, k minulosti	Souvisí s obrácením zájmu o původní víry např. pohanství, kde bylo právě zpopelňování praktikováno	<i>endogenní</i>

Argument/důvod pro podporu kremace	Tento argument vychází z:	Jedná se o pohnutku endogenní či exogenní?
Ústí ve snížení nákladů na pohřeb	Kremace umožňuje snížení finančních nákladů na rakev, hrobové místo, hrobku. Se změnou rituálů se zároveň snižují (nebo mizí) náklady související s pohřebním obřadem.	<i>exogenní</i>
Umožňuje efektivní využití hřbitovních ploch	Plošný rozvoj měst ve spojení s narůstajícím počtem obyvatelstva kladou požadavek na efektivní nakládání s plochami. Kremace umožňuje pohřbívat při menším záboru půdy a umožňuje flexibilnější uložení popela ²²	<i>exogenní</i>
Reprezentuje možnost volby a flexibilní uložení popela	Souvisí s demokratizací, bojem za lidská práva, bojem za možnost volby	<i>endogenní</i>

Zdroj: vlastní tvorba

Hodnotit výše uvedené budeme v kontextu s další diskusí níže. Pohnutky k zavedení zpopelňování jako nového (staronového) způsobu pohřbívání v Západním světě ústily ve formulaci argumentů obhájců kremace. **Důležitost takové argumentace a propagace myšlenky** ukazuje příklad Jižní Afriky, zároveň se ukazuje, že významnou úlohu v procesu legalizace kremace hrála média (Dargentas 2003). V Jižní Africe byla kremace legalizována v roce 1918 díky snaze Hinduistické komunity. Na kremaci tam bylo v té době nahlíženo jako na něco cizího, barbarského a primitivního. I přesto, že bylo první hinduistické krematorium určeno i pro obyvatele jiného vyznání (na krematoriu stál nápis, že krematorium je určeno pro všechny bez ohledu na rasu) tohoto nebylo využito. V roce 1932 bylo postaveno nové krematorium, v reakci na nové argumenty o výhodách kremace. Kremace začala být preferována odborníky jako hygienický a více vědecký způsob pohřbení. Nové krematorium bylo určené výhradně pro bílé (Dennie 2003). Rasová segregace při zpopelnění pokračovala v segregaci také na hřbitovech (Christopher 1995). Zajímavé je však srovnání důvodů výstavby a využití obou krematorií. Zatímco první krematorium bylo postaveno z toho důvodu, aby mohli Hinduisté pohřbívat s ohledem na své náboženské tradice, druhé krematorium vzniklo na popud odborníků, kteří zpopelnění považovali za více hygienický

²² při růstu měst a přemísťování, rozšiřování hřbitovů je manipulace s urnami jednodušší (Wells 1880)

a vědecký způsob. Zároveň Jižní Afriku inspirovaly státy Západní civilizace (zejména Spojené království a USA). První krematorium nebylo využito jinými obyvateli než hinduisty, druhé krematorium bylo využito bílými obyvateli. Lze tedy shrnout, že pro rozvoj kremace není nutné pouze kremaci legalizovat a dát možnost zpopelnění praktikovat (zpřístupněním krematoria), je klíčové zejména ideové hledisko či objasnění praxe – kulturně podmíněné zdůvodnění.

Do diskuse o legalizaci kremace vstupovali nejen **odborníci, ale i společnosti/spolky podporující kremaci**. Jejich hlavním úkolem bylo (a) podávat informace o kremaci, (b) celosvětově propagovat kremaci, (c) shromažďovat data o kremaci, (d) vyjednávat s církvemi a státními orgány o legalizaci (zefektivnění) kremace, (e) kooperovat mezi sebou (ICF 2012). Spolky existovaly a byly aktivní téměř ve všech státech Západního světa a výrazně dopomohly k legalizaci a výstavbě krematorií. Z toho pohledu jsou významným hráčem z hlediska sledované problematiky. Jedním z úkolů spolků byla propagace kremace. V Řecku, kde byla kremace legalizována až v roce 2005, kampaň doprovázela takováto hesla:

„ANO KREMACI - je světovými zdravotnickými autoritami považována za nejhygieničtější způsob nakládání se zemřelým. Řekněte NE zesměšňování zesnulého! Řekněte NE podivným výjevům a dekadenci řeckých hřbitovů. Řekněte NE povinné nehumánní exhumaci ostatků po třech letech od pohřbu. Řekněte NE děsivému pohledu na nezetlelá těla. Řekněte NE absurdním cenám za náhrobky. Řekněte NE toužebnému čekání na uvolnění míst na hřbitově. Řekněte NE kontaminaci přírodního prostředí a vodních zdrojů.“ (Committee for the Right of Cremation in Greece 2006)

Pokud se oprostíme od náboženských a hodnotových argumentů, tak kremace měla i své velice racionální *proti*. Za smysluplné důvody *proti* kremaci v určitých případech považují následující dva: (a) kremace vedla ke zničení důkazů (zločinu) na těle z hlediska kriminalistiky (The British Medical Journal 1909) a (b) kremace osoby důležité a významné není vhodná, pokud má být uchována nablízku společnosti (Liston 2007). Kult osobnosti byl důležitý napříč staletími pro různé společnosti, náboženství či ideologie. Některé kočovné indiánské kmeny ve střední Americe zpopelňovaly pouze své nejvyšší představitele, neboť tak mohli při změně sídla mít své předky (prostřednictvím popela) stále při sobě (James 1928). Podobný příklad – ale nyní zabránění kultu osobnosti jsme pozorovali na našem území, když byly ostatky popraveného představitele Slovenského štátu katolického kněze Jozefa Tisa zpopelněny v Brněnském krematoriu proto, aby se jeho hrob nestal poutním místem. Je zřejmé, že volba způsobu pohřbívání často podléhala racionálnímu rozhodnutí a **momentálním (politickým) potřebám** komunity.

Popsané důvody vedoucí k legalizaci kremace na počátku dvacátého století, je nutné odlišit od důvodů a pohnutek **vedoucích v současnosti jedince k rozhodnutí** o preferenci kremace. Takové důvody se pak mohou projevovat jako důvody kolektivní a ovlivnit (zejména ve spolupráci s médii) postoj ke kremaci ve společnosti. V současnosti propagovaná environmentální hlediska pohřbívání mohou působit na kulturu pohřbívání ekologicky orientovaných společností (Nový Zéland).

Tabulka 8: Pohnutky vedoucí jedince k rozhodnutí o preferenci kremace

- A Člověk nesdílí křesťanskou tradici a obraz tradičního pohřbu, nevěří ve zmrtvýchvstání.
- B Člověk nechce přijmout představu pomalého procesu rozkládání těla v zemi a jeho pojídání červy.
- C Člověk chce rychle a definitivně odejít z tohoto světa.
- D Člověk chce zabránit navrácení duše zpět.
- E Ekologicky smýšlející člověk bere v potaz environmentální hledisko a nechce, aby byla při procesu rozkladu těla kontaminována podzemní voda a půda (např. rtutí, arsenem, formaldehydem, radioizotopy, materiálem rakve)
- F Člověk se bojí, že se probudí v hrobě. Tato utkvělá panická představa byla oprávněná v minulosti. V současnosti, při rozvinuté medicíně je tento strach spíše podprahový (viz povídka Předčasný pohřeb, Poe 1844).
- G Člověk si přeje ulehčit starosti a finanční prostředky pozůstalých a kremaci považuje za jednodušší a méně nákladný způsob pohřbu²³. Což platí zejména při přeplněnosti některých městských hřbitovů a následně vyšších cen za hrobová místa.
- H Člověk si přeje volnost v uložení ostatků, osobní výběr místa, navrácení do přírody. Volnost v uložení popela je však závislá na konkrétních legislativních podmínkách – v některých státech není možné rozptýlit popel mimo k tomu stanovené místo²⁴.

Zdroj: vlastní tvorba

Strach z probuzení v hrobě můžeme porovnat se strachem z probuzení během kremace, jak uvádí Newall (1985). Jedná se o přirozený lidský strach ze smrti (kterou nechápe), který podle mého názoru příliš nesouvisí s konkrétním způsobem pohřbení. Je přirozené, že může

²³ to však neplatí univerzálně všude, tam kde není kremace běžná nebo je krematorium špatně dostupné, je právě ona dražší

²⁴ v Německu není dovolen rozptýlit na soukromém pozemku. Slyšela jsem příběh, kdy rodina pochovala dceru a chtěla její popel rozptýlit na vlastní farmě, což v Německu dovoleno není. Je však dovoleno rozptýlit popel do moře. Proto rodina popel rozptýlila do potoka, který protéká farmou a vlévá se dále do moře

oheň vyvolávat strach. Od dětství jsme byli učeni, že oheň je nebezpečný, poškozuje lidské tělo a způsobuje bolest.

Shiipu (2011) diskutuje, *kdo rozhoduje o tom, jak bude naloženo s tělem zesnulého*²⁵ v kontextu rumunské legislativy a vznáší několik otázek. To považuji za velice důležité téma. Způsob pohřbení by měl proběhnout dle vůle zesnulého (v souladu s jeho představami a přáním). I přestože je v Rumunsku kremace běžná, je z úvah ve studii patrné, že pohřeb do země je považován za původní (primární) a kremace za něco nového (nadstavbu). Shiipu totiž navrhuje možné znění legislativy tak, aby byla zohledněna vůle zesnulého a nedošlo ke kremaci, pokud si to zesnulý výhradně nepřál (nevyslovil se tak ve své závěti, před svědky či během života). Z toho je patrné, že pohřeb do země je dovolen vždy, zpopelnění pouze v případech přání.

Z porovnání faktorů myšlenky zavedení kremace vyplývá, že prvotní impuls změny byl spíše vnitřního charakteru. Charakter zrodu myšlenky spalování zemřelých v prostoru Západního světa vyhovuje spíše evolucionistickému konceptu kulturní změny. Změna kultury pohřbívání je součástí komplexního procesu evoluce společnosti v moderním období, a vychází ze (a) společenského a politického vývoje (globalizace, demokratizace, sekularizace, ochrana životního prostředí), (b) vývoje myšlení a hodnotového systému (realismus, logika, lidská práva, možnost volby) a technologického vývoje (industrializace, vědeckotechnický pokrok).

Po zhodnocení vzniku myšlenky spalování zemřelých se budou následující podkapitoly zabývat šířením této myšlenky v evropském prostoru a jejím zavedením do praxe.

KREMACI A NÁBOŽENSTVÍ

Hlavním určujícím faktorem kultury pohřbívání na úrovni států je náboženství. Předpokládám, že míra a typ náboženství budou hrát významnou roli, při přijetí myšlenky spalování zemřelých a jejímu zavedení do praxe. Pro potřeby kvantitativní analýzy závislosti procesu přijetí kremace na religiozitě budu využívat klasifikaci států Evropy podle náboženského vyznání.

²⁵ v roce 2000 byl např. v Belgii přijat zákon, který umožňuje zaznamenat rozhodnutí o charakteru vlastního pohřbu do registru (Davies & Mates 2005)

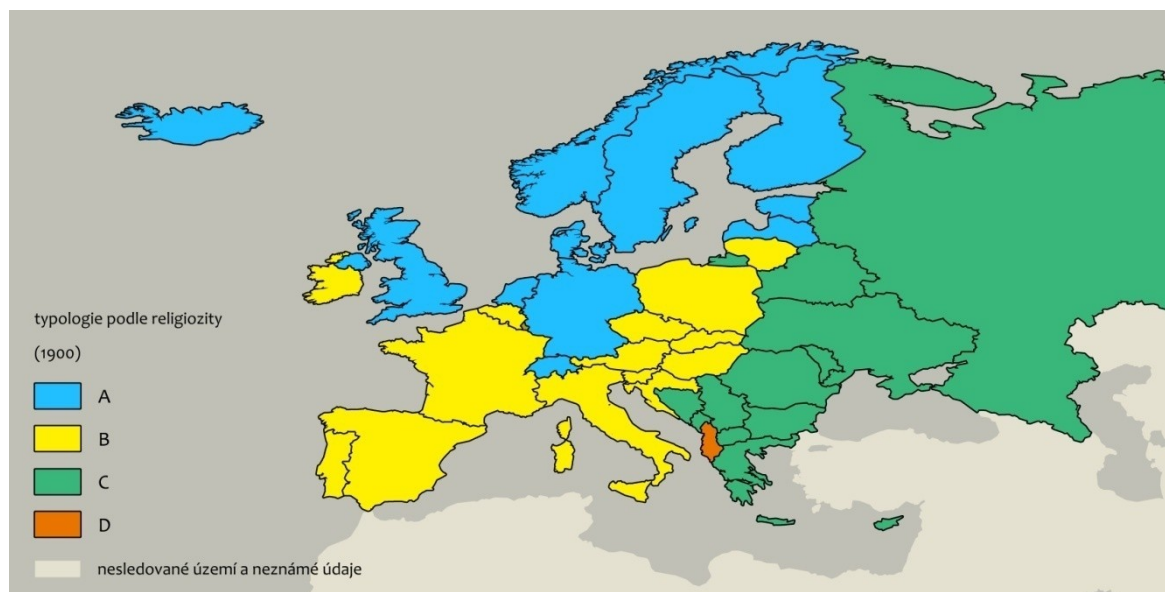
Domnívám se, že i když proces zavádění kremace začal na konci 19. století, je vhodnější v analýzách použít **typologii států Evropy vztahenou k současnosti**. Současná klasifikace je odrazem dlouhodobého historického vývoje a zahrnuje v sobě uskutečněný proces odluky státu a církve, který měl na přijetí kremace a její uvedení v praxi velký vliv. Využití typologie států Evropy ze začátku 20. století či klasifikace států podle data přijetí kremace může být více zatíženo politickými procesy, inercií státních systémů vůči náboženství a mocí církve a její hierarchie. Podle mého názoru, typologie religiozity vztahující se k současnosti lépe reflektuje myšlení a postoje lidí na počátku procesu zavedení kremace. Níže sestavená typologie představuje jednoduchou klasifikaci jakési přirozené inklinace národa k religiozitě.

Klasifikace států Evropy podle náboženství představuje náročný úkol – je nutné vzít v potaz míru religiozity a typ náboženství, vzít na vědomí rozdíl v deklarované a skutečně praktikované religiozitě a uvědomit si existenci vnitřní diferenciace států. Existující klasifikace (Knippenberg 2006, Knippenberg 2010, Siegers 2010, Smith 2009) vycházejí z porovnání států podle rozličných atributů religiozity – podle míry deklarované religiozity, víry v existenci v Boha, víry v posmrtný život, účasti na náboženských obřadech, vztahu k alternativní spiritualitě apod. Výsledkem uvedených studií je klasifikace států na základě vybraných atributů, ne však na základě celkové podobnosti religiozity, což představuje velkou dávku generalizace kvantitativních údajů. Přičemž by do takové klasifikace měly vstoupit i měkké faktory.

Vlastní typologii států Evropy tvořím z důvodů jejího dalšího využití v kvantitativní analýze závislosti a zároveň z důvodů utřídění znalostí o náboženství v Západním světě. Typologie vychází z klasifikace religiozity států Evropy v roce 1900 podle Madeleyho (2003), která je graficky znázorněna níže (schéma 3). Madeleyho klasifikace je komparována s údaji o míře religiozity v roce 2006 (Der Fischer Weltalmanach 2003 a Zuckerman 2007). Protože dochází ke zvyšování náboženské heterogenity je určení převažujícího náboženství v několika málo případech sporné, proto určení výsledné kategorie podlehlo expertnímu posouzení (Havlíček 2012) a konfrontaci s klasifikacemi jiných autorů (viz výše). V současné typologii bude zároveň akcentován význam kategorie „ateismus“. Teoreticky by totiž měla hrát síla této kategorie významnou roli při zavádění kremace.

Schéma 3: Klasifikace států Evropy dle religiozity podle Madeleyho

- A – protestantismus
- B – katolicismus
- C – ortodoxie
- D – islám

Zdroj: vlastní tvorba; zdroj dat: Madeley (2003)

VZTAH NÁBOŽENSTVÍ KE KREMACI

Pro potřeby dalších analýz a utřídění poznatků sestavuji přehled vztahu nejrozšířenějších evropských náboženství, ke kremaci, pro které je tato nepůvodní.

Křesťanství

Pro křesťany je smrt zlá (je důsledkem hříchu), avšak není koncem ale bránou do věčného života (Keene 2003 in Štefková 2008). Zesnulý je uložen do otevřené rakve a koná se dvojitý obřad – jeden v kostele či kapli (rozhřešení) a jeden u hrobu (rozloučení). Ve své ortodoxní podobě nepovoluje kremaci. I když je křesťanská víra v nesouladu s kremací, byli to právě jezuité (řeholní řád římskokatolické církve), kteří ve Francii mezi prvními v polovině 18. století podporovali kremaci a studovali její pozitiva (Richardson 1893).

▪ Katolicismus

Katolická církev podporuje inhumaci jakožto obraz pohřbu Ježíše Krista. Římskokatolickou církví byla kremace přijata jako možný způsob pohřbívání jejích členů až v roce 1963, v průběhu druhého Vatvánského koncilu konaného v letech 1962–1965.

Roku 1969 byl papež Pavel VI. donucen celosvětovým veřejným míněním k povolení účasti římskokatolických duchovních na pohřebních aktech v krematoriích.

- Protestantismus

V protestantské víře na pohřbu spíše nezáleží, patří k méně důležitým obřadům, v praxi je kremace podporována. Na Eisenachské konferenci v roce 1898 byla představiteli evangelických církví povolena evangelickým duchovním účast na pohřbu žehem (Lenderová & Macková & Bezecný & Jiránek 2005)

- Ortodoxie

Kremace je považována ortodoxní církví za nepřijatelnou a to z důvodů: (a) že jde o pohanský zvyk, (b) je v rozporu s doktrínou o vzkříšení, (c) není v souladu s pohřbem Ježíše Krista, (d) Starý i Nový zákon se zmiňuje pouze o inhumaci, (e) kremace je v rozporu se svatou tradicí a s církevním právem (Committee for the Right of Cremation in Greece 2006). Grabbe (2009) se vyjadřuje, že kremace byla zavedena ateisty a nepřáteli ortodoxní křesťanské církve.

Judaismus

Život je považován za dar a smrt je jeho konec. Člověk byl stvořen z prachu a po smrti by se do něj měl navrátit, přesto jeho další osud záleží na tom, jak jsou vykonány pohřební rituály. Zesnulý je uložen do země bez rakve (v Izraeli), či v jednoduché dřevěné rakvi (v diaspoře) (Newman & Siwan 1998 in Štefková 2008). Zesnulý čeká v hrobě na příchod Mesiáše, proto je rušení hrobů pro židy nemyslitelné. Na hřbitovech jsou nové hroby budovány zasypáním zeminou nad stávajícími (Sígl 2006) – viz typický vzhled židovského hřbitova na obrázku 7. Jiná forma pohřbívání – kremace – je povolena v reformovaných židovských obcích, pro komunity ortodoxních židů je zakázána (Kirste & Schultze & Tworuschka 2002 in Štefková 2008).

Islám

Muslimové věří v posmrtný život a považují svůj pozemský život za přechodný dar od boha. Smrt není zlá, není důsledkem hříchu a znamená naději (Keene 2003 in Štefková 2008). Muslimský pohřeb se koná týž den, kdy člověk zemře. Praktikuje se pohřeb do země, přičemž jiné formy pohřbu jsou zakázány – tedy i kremace. Zesnulý je zahalen do kusu látky a vložen do země buď přímo takto, nebo v rakvi. Hřbitov i náhrobky jsou jednoduché, nezdobené. Hrob je otočen směrem k posvátné stavbě Ka'ba v Mekce. Hrob je považován za dočasné místo před zmrtvýchvstáním a odchodem do ráje.

Obr. 7: Mikulov, CZE
Foto: M. Ištaková 2012

Obr. 8: Tinquí, PER
Animistický hřbitov
Animismus ztotožňuje přírodní jevy s nadpřirozenými bytostmi
Foto: M. Ištaková, 2011

Přehled níže třídí **možné postoje náboženství ke kremaci** a k jednotlivým postojům přiřazuje konkrétní náboženské směry a hnutí.

Tabulka 9: Postoj typů náboženství ke kremaci

UPŘEDNOSTŇUJE	POVOLUJE	ODRAZUJE	ZAKAZUJE
Buddhismus	Katolicismus	Neo-konfucianismus	Islám
Hinduismus	Protestantismus	Kemetismus ²⁷	Zoroastrismus ²⁸
Šintoismus	Kvakeři		Judaismus
Džinismus	Svědkové Jehovovi		Mormonství
Sikhismus	Luteránství		Ortodoxní křesťanství
	Metodismus		
	Scientologie		
	Christian Science		
	Adventisté sedmého dne		
	Unitáři		
	Ásatrú ²⁶		
	Novopohanská náboženství		

Zdroj: vlastní tvorba

²⁶ hnutí hlásící se ke starověkému náboženství severní Evropy

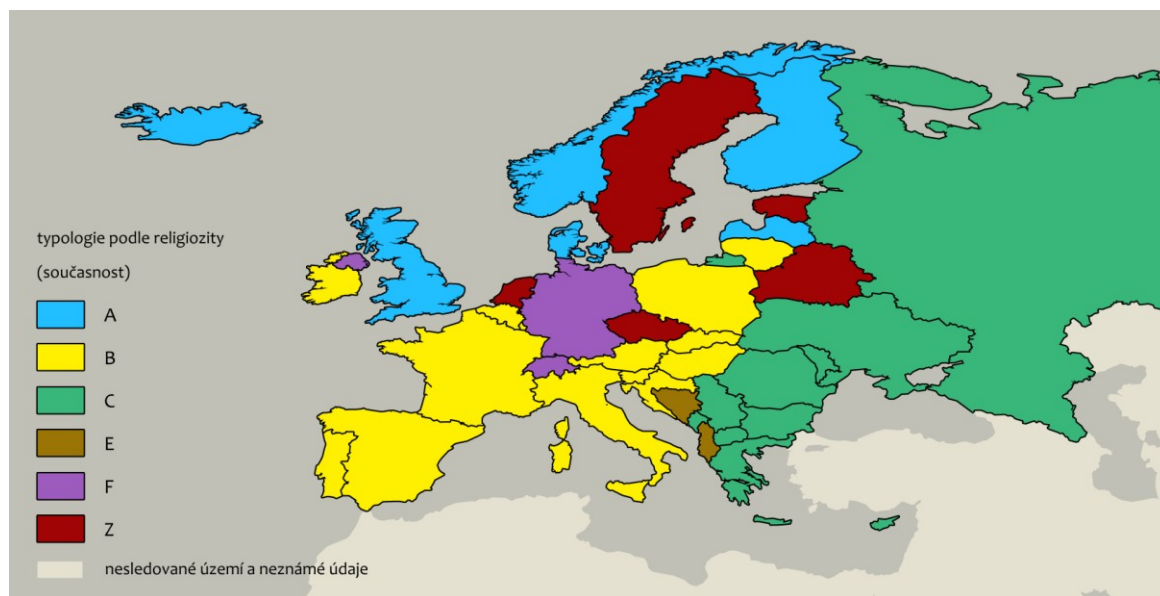
²⁷ rekonstruované starověké egyptské náboženství

²⁸ ale praktikuje se

TYPOLOGIE STÁTŮ DLE RELIGIOZITY V SOUČASNOSTI

Schéma 4: Typologie států Evropy dle religiozity v současnosti

- A – protestantismus
- B – katolicismus
- C – ortodoxie
- E – ortodoxie/islám
- F – katolicismus/protestantismus
- Z – ateismus

Zdroj: vlastní tvorba, databáze je uvedena v příloze 4; zdroj dat: Der Fischer Weltalmanach 2003, Havlíček 2012, Madeley 2003, Zuckerman 2007.

Při zpracování se ukázal posun k rostoucí vnitřní heterogenitě států z hlediska religiozity (nárůst náboženské heterogenity v Česku viz Havlíček & Hupková & Smržová 2009). Zároveň typologie odhaluje státy, které teoreticky měly mít vysoký potenciál pro brzké přijetí kremace a nadprůměrný vzrůst jejího významu – v první řadě státy ateistické (Česko, Nizozemsko, Švédsko, Estonsko a Bělorusko), ve druhé řadě státy protestantské.

Analýzou závislosti míry kremace na typu náboženství jsem dále prokázala vliv náboženství na v současnosti dosaženou míru kremace. Míra kremace (schéma 2) vykazuje na typu náboženství (schéma 4) signifikantní závislost²⁹. Závislost míry kremace na typu náboženství vychází vyšší při použití vlastní typologie než při použití typologie k roku 1900. To vysvětlují již nastíněnou domněnkou, že současný obraz náboženské Evropy více reflektuje hodnoty a kulturní charakter jednotlivých států na počátku období moderních dějin - v období zavádění kremace. Uvědomuji si však, že politické události dvacátého století (dvě světové války, komunistický režim, diktatury v jižní Evropě) měly na vývoj religiozity

²⁹ závislost 0,64 je signifikantní na hladině 0,05

rovněž dílčí, avšak nezanedbatelný dopad. Další faktory, které ovlivnily vývoj kremace, stejně jako vliv religiozity na proces přijetí kremace zkoumám dále v kapitole.

Obdobná analýza byla provedena již v diplomové práci (Hupková 2008), tam se však jednalo pouze o určení závislosti míry kremace na podílu věřících jednotlivých typů náboženství. V nové analýze jsou hodnoceny státy, podle vlastní typologie, je zdůrazněn faktor ateismu, data o míře kremace jsou aktualizována a dále bude analyzován vliv typu religiozity na proces zavedení kremace do praxe.

PŘIJETÍ KREMACI VE SPOLEČENSKO-POLITICKÉM KONTEXTU

Současná dosažená míra kremace, kterou můžeme interpretovat jako význam kremace v kultuře pohřbívání ve státech Západního světa, je závislá na religiozitě. Byl také proces přijímání kremace, jímž rozumíme legalizaci a výstavbu krematorií, závislý na náboženství? Jaké další faktory rozhodly o tom, jak bude myšlenka kremace přijata jednotlivými státy do praxe?

ŠÍŘENÍ MYŠLENKY / LEGALIZACE KREMACI V PROSTORU

Zrod kremace jako jeden z efektů obecných společenských změn v Západním světě ve druhé polovině devatenáctého století započal v tehdejších významných centrech. Důvody pro podporu myšlenky kremace byly veskrze racionální a šly ruku v ruce s vědeckotechnickým rozvojem a pokrokem v medicíně. Mezi počáteční stoupence kremace patřili intelektuálové – lékaři, vědci, inženýři. Sdružovali se ve skupinách ve velkých vlivných městech, pořádali kongresy, výstavy a přednášky (Milán 1874, Haag 1874, Washington 1876, Turín 1880, New York 1882...) (Davies & Mates 2005). Z uvedeného vyplývá, že myšlenka kremace se **významně koncentrovala jak sociokulturně tak geograficky**.

Taková koncentrace jevu byla zaznamenána při změně kultury pohřbívání v raném středověku, kdy byl žárový pohřební rítus³⁰ nahrazen inhumací (Hupková 2008). Kulturu pohřbívání určovali lidé s nejvyšším statusem v dané společnosti, přičemž ostatní její

³⁰ před vynálezem křesťanské pece nebyl používán pojem „kremace“, nýbrž zpopelnění, pohřeb žehem či žárový pohřební rítus

členové pak modelový pohřeb napodobovali. Elita byla nositelem kolektivní identity. Nová kultura pohřbívání s postupem času začala sestupovat po společenském žebříčku níže.

Dalším příkladem koncentrace jevu v moderním období (na přelomu devatenáctého a dvacátého století) je šíření myšlenky kremace ve Finsku (jak popisuje Davies & Mates 2005). Tam docházelo k prosazování legalizace kremace ze strany švédské menšiny, která se vyznačovala vyšším vzděláním než běžná populace a soustředila se ve velkých městech. V uvedeném případě se zároveň projevuje i sousedský efekt. Při šíření myšlenky kremace a její zavádění v praxi **existovala významná spolupráce** skupin jejích stoupenců v jednotlivých zemích – jinak řečeno spolupráce států. Spolupráce probíhala formou, která je v přehledu níže. V závorkách uvádím konkrétní příklady spolupráce:

- přenosu myšlenky (švédská menšina ve Finsku)
- zprostředkování a šíření informací (pořádání kongresů rakouského kremačního spolku v Maďarsku)
- pomoci s přípravou legislativy
- politické podpory (politická podpora Monaka ze strany Francie)
- podpory výstavby krematoria, skrze pomoc finanční, projektovou či organizační (kofinancování českého krematoria v Liberci rakouským spolkem)
- možnosti při nelegálnosti kremace nechat zpopelňovat na vlastním území (zpopelňování Irů v Anglii)
- možnosti při neexistenci krematoria nechat zpopelňovat na vlastním území (zpopelňování Islandců v Dánsku)

Vysoká koncentrace v počátečních stádiích zavádění kremace a účinek sousedského efektu indukují, že se jednalo o **hierarchickou difúzi**. Tato forma šíření inovace, v našem případě myšlenky kremace a legalizace kremace, je založena na sociokulturní blízkosti lokalit. Odehrává se v relativním prostoru, kdy blízkost lokalit je daná nikoliv absolutní vzdáleností, ale relativní vzdáleností určenou kulturní blízkostí. Hierarchická difúze reflektuje sociální strukturu obyvatelstva a úroveň sídelního systému (Haggett 2001). Od vyšších sociálních vrstev přejímaly kremaci vrstvy nižší, v geografickém prostoru to obecně znamenalo difúzi z měst na venkov. Vliv vertikální geografické polohy při šíření kremace na nižší řádovostní úrovni byl prokázán již na příkladu Česka (Hupková 2008). Difuzionismus připouští nerovnocennost kultur, protože centra, ze kterých se změna šíří by mohla stát na vyšší úrovni než oblasti, do kterých se změna šíří.

Studium difúze kremace vyústilo v souladu s teorií difúze inovací v **identifikaci center, os a oblastí difúze**. Na základě sestavené databáze zavádění kremace, databáze vývoje míry kremace a sledování spolupráce států a spolků v literatuře jsem stanovila pět oblastí difúze kremace, které se vyznačují (a) dominancí centra/skupiny center ze kterých se inovace šířila a (b) existencí sousedské spolupráce mezi státy. Je zřejmé, že spolupráce probíhala. Přehled oblastí, center a jejich charakter je shrnut níže. Grafické vyjádření difúze kremace je znázorněno na schématu 5. Vzhledem k tomu, že v procesu hraje velkou roli geografická vzdálenost, jsem difúzi analyzovala pouze v Evropském prostoru.

Tabulka 10: Oblasti a centra difúze kremace

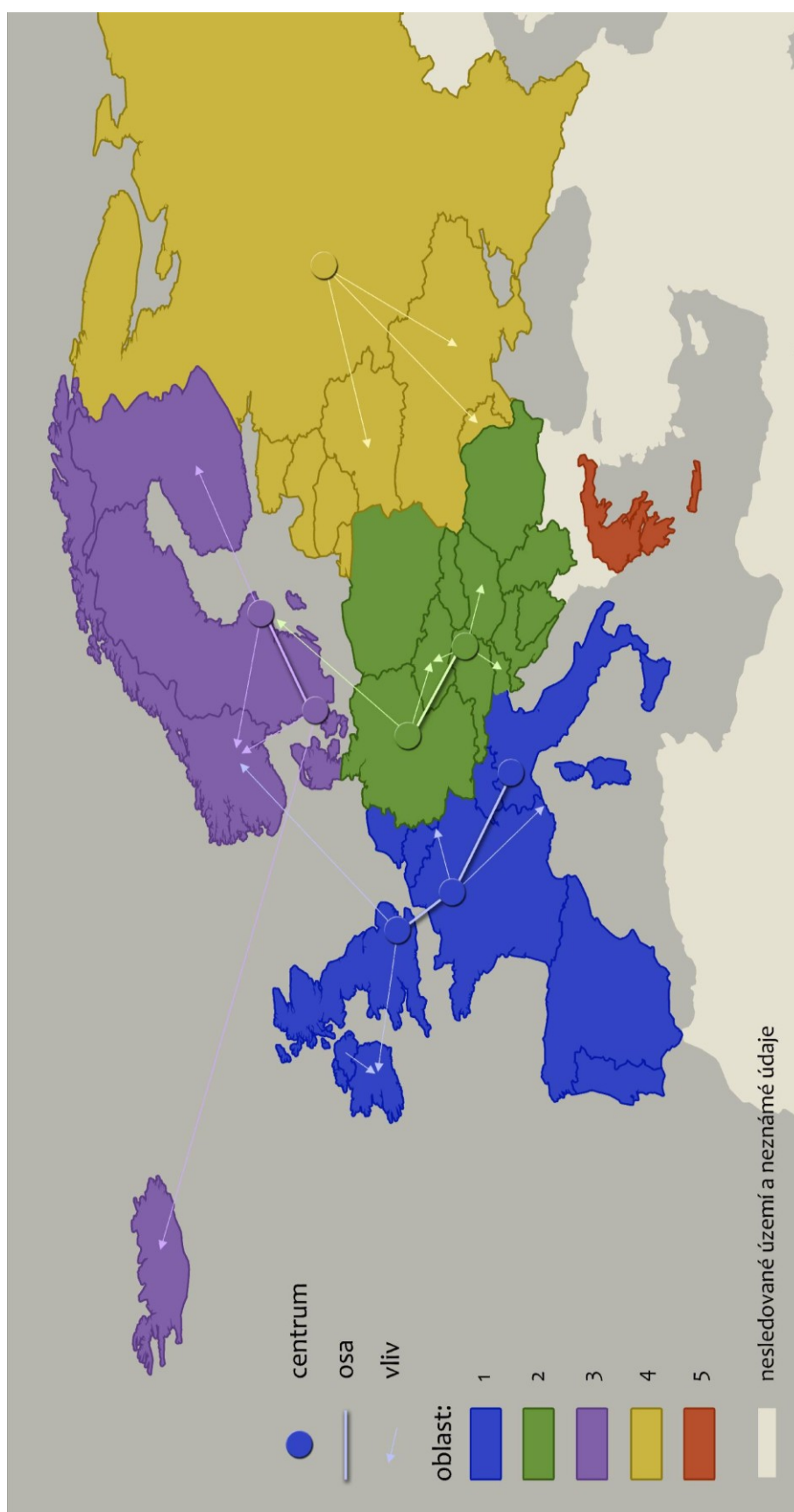
	oblast	centrum, osa	charakter oblasti
1	Západní	Londýn Paříž Milán	Na ose Londýn-Paříž-Milán se objevily první myšlenky o kremaci. Sdružovali se zde zastánci kremace ve spolcích a konaly se vědecké, lékařské kongresy diskutující a propagující kremaci. Osa koresponduje s centry osvícenství a liberalismu. Rozvoj základní technologie zpopelňování pak proběhl v Miláně, kde bylo uvedeno do provozu i první krematorium. Centra plně zavedla kremaci do konce devatenáctého století. Centra ovlivnila zavedení kremace v převážně katolických státech západní Evropy.
2	Střední	Gotha Víděň	Na ose Gotha-Víděň byla rozvíjena intenzivní podpora kremace v oblasti střední a jihovýchodní Evropy. Vzhledem ke kulturní blízkosti Berlína a Víděň byla osa silná, zároveň byl zřejmý politický vliv Víděň v prostoru Rakouska-Uherska. Osa se formovala jednak na základě rozvoje myšlenky kremace, jednak na základě technologického rozvoje. Centra plně zavedla kremaci na počátku 20. století. Některé státy byly později, co se kremace týče, pod vlivem oblasti ruské.

3	Severní	Kodaň Stockholm	Kodaň a Stockholm byla centra difúze kremace v severní protestantské Evropě. Centra plně zavedla kremaci do konce devatenáctého století. V oblasti se relativně rychle legalizovala a rozvíjela praxe kremace, díky přijetí kremace evangelickou církví. Island s ohledem na sociokulturní blízkost jednoznačně náležel do této oblasti. Finsko bylo zároveň pod vlivem oblasti ruské, ale spíše vlivem mocenský než kulturním.
4	Ruská	Moskva	Centrem oblasti je Moskva. Oblast je z hlediska náboženského nastavena proti kremaci. Roli však sehrálo hledisko ideologické, neboť kremace byla v souladu se socialistickou ideologií a byla podporována komunistickým režimem. Centrum plně zavedlo kremaci ve dvacátých letech dvacátého století. Vliv Moskvy přesahoval do oblasti střední v období komunistických režimů ve východním bloku.
5	Řecká	Athény	Athény tvoří centrum oblasti, která zahrnuje pouze Řecko. Řecko kremace legalizovalo až v roce 2005- Řecko se stalo odolným proti novému fenoménu kremace díky náboženským dispozicím – silné ortodoxní církvi a zároveň díky odlehlé poloze vůči ostatním centrům kremace. Odolné proti kremaci bylo také Irsko, to však díky blízkosti jednoho z center zavedlo kremace o mnoho let dříve.

Zdroj: vlastní tvorba

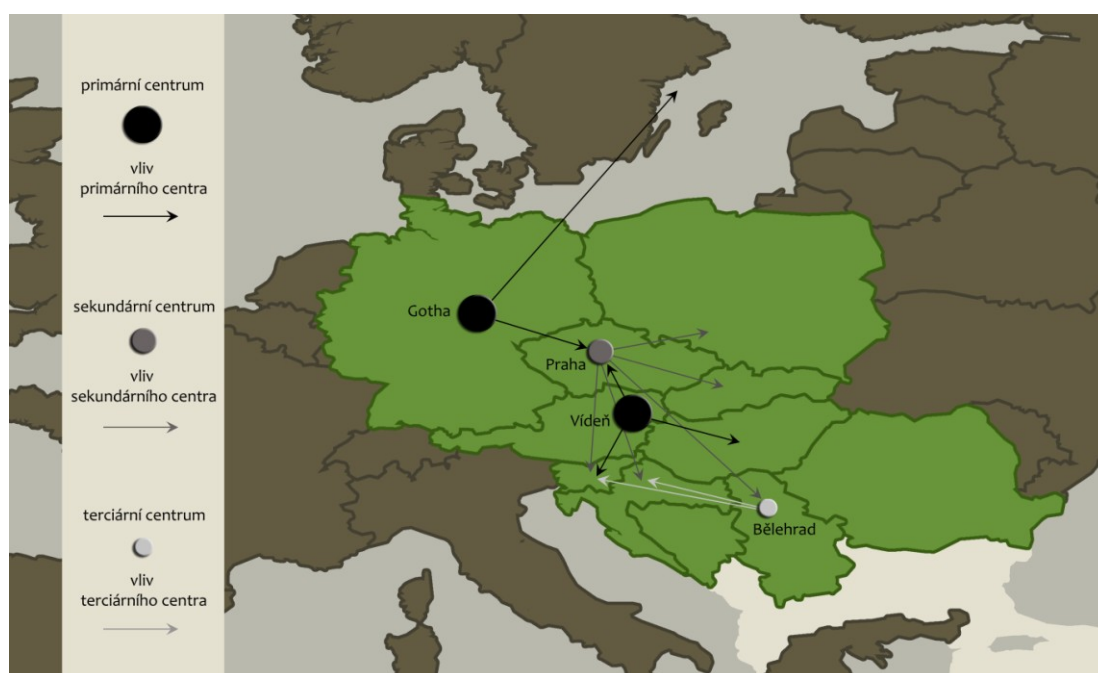
Ze schématu 5 je patné, že spolupráce probíhala na základě geografické vzdálenosti – blízkosti. Šipky vyznačují nejvýznamnější vlivy center na své okolí. Stejně jako u teoretického modelu hierarchické difúze můžeme i v případové studii kremace odhalit **hierarchii center** – centra vyššího a nižšího řádu. Centra vyššího řádu přijala kremaci nejdříve, a odtud se šířila do center nižšího řádu. Graficky je případ hierarchie center difúze rozpracován pro oblast *Střední* na schématu 6. Vyobrazena jsou centra primární, sekundární a terciární a vlivy jednotlivých center na okolní státy.

Schéma 5: Difúze kremace v Evropě: centra, osy, oblasti

Zdroj: vlastní tvorba, zdroj dat: tabulka 10

Schéma 6: Hierarchie center difúze kremace v oblasti Střední

Zdroj: vlastní tvorba

DLOUHODOBÝ VÝVOJ MÍRY KREMACI

Po postupném přijetí kremace do legislativy států Západního světa a výstavbě a zprovoznění prvních krematorií začal růst podíl zpopelněných. Studium dlouhodobého vývoje míry kremace v Česku, Nizozemsku, Norsku, Švédsku a Švýcarsku (Hupková 2008) ukázalo, že vývoj v čase má tvar logistické křivky. Počet prisvojovatelů kremace v čase rostoucí podle **S-křivky koresponduje s teorií difúze inovací** a z modelu vyplývá, že až stát projde všemi stádii difúze inovace a dojde stavu nasycení, bude míra jevu zafixována na určité hladině a bude stagnovat. Předpokládám, že po dosažení stavu nasycení se nebude míra kremace výrazně měnit, či nezačne klesat a změna se odehraje až při vzniku nové kultury pohřbívání (při další evoluční změně). Pro ověření platnosti modelu byla zjištěna data míry kremace za 25 států Západního světa od roku 1890 do roku 2008. Graficky znázorněný **dlouhodobý vývoj míry kremace** (graf 1, str. 65) prokazuje, že:

- a) se míra kremace vyvíjí podle logistické křivky
- b) se státy, které prošly všemi fázemi logistické křivky, tj. státy, které kremaci zavedly v první vlně, dostávají do fáze stagnace
- c) po první fázi pomalého vzrůstu počtu prisvojovatelů (iniciace) nastal prudký nárůst počtu prisvojovatelů difúze tím, že se kremace rozšířila z center

- d) rychlost fáze difúze je ve většině států podobná, je patrné pouze zpoždění nástupu fáze s ohledem na datum legalizace a zprovoznění krematoria – s výjimkou případů, kdy byla rychlost difúze vyšší, protože
- i. byla kremace legalizována, ale nemohlo dojít k praxi, protože nebylo v provozu krematorium (Lucembursko)
 - ii. byla legalizace kremace dlouhodobě potlačována navzdory požadavkům a vůli obyvatel (Slovinsko)

Z grafu vyplývá, že průběh vývoje míry kremace byl obdobný, byl však nastartován v různém čase a podle toho se také v současnosti nachází v té které **fázi přijímání inovace** (logistické křivky). Podle Jallanda (1999 in Prendergast & Hockey & Kellaher 2006) byla počáteční rezistence států Evropy k novému trendu kremace dána sounáležitostí s křesťanskou tradicí. Míra, při které se kremace zafixuje, závisí na historickém a společensko-politickém vývoji jednotlivých států.

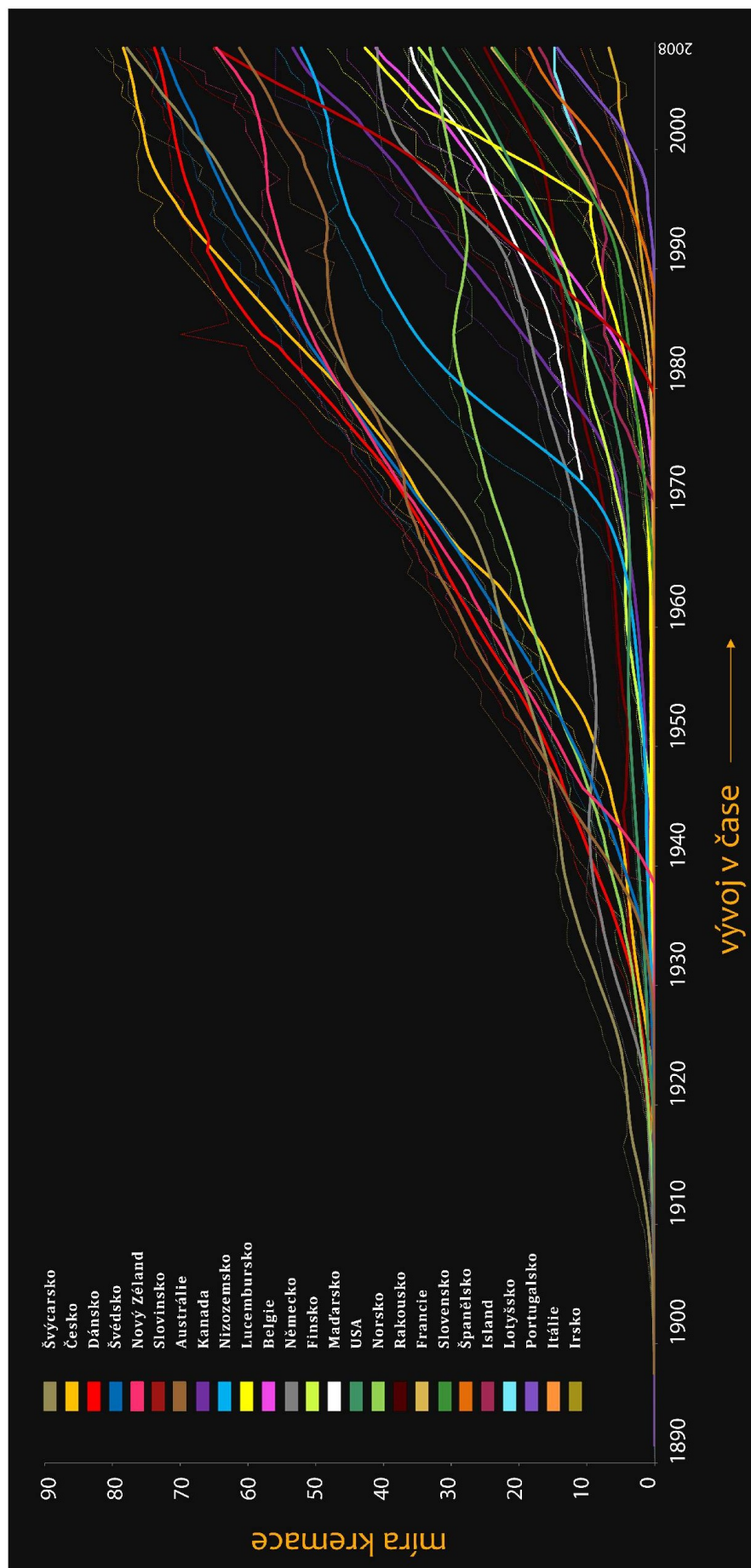
ŠÍŘENÍ MYŠLENKY / LEGALIZACE KREMACE V ČASE

Do dušičkového pořadu v Českém rozhlasu o kultuře pohřbívání (Čaj pro dva 2011) zavolal posluchač, který vyjádřil vůli, že chce nechat své tělo po smrti pohodit v lese a nechat ho ohryzat vlky. I když mně i ostatním kolegům nebylo jasné, zda muž mluví zcela seriózně, jeho názor na věc byl zajímavý. Muž nebyl ochoten přijmout fakt, že z hlediska právního nemůže mít takový pohřeb, jaký sám chce, jaký je v souladu s jeho vírou a životním postojem (odevzdat tělo přírodě a nakrmit vlky).

Příběhem ilustruji fakt, že klíčovým krokem k zavedení kremace považuji **legalizaci kremace**. Legalizace kremace znamená možnost praktikovat kremaci. Druhým, ale nutně souvisejícím krokem je výstavba krematoria. Pokud je kremace legální, avšak není kde ji praktikovat, nemůže dojít k plnému rozvinutí této pohřební praxe, tak jak to proběhlo např. na Islandu, v Lucembursku, Lotyšsku a ve Slovinsku. Jmenované státy využily sousedské spolupráce a nechávaly zpopelňovat zesnulé v okolních spolupracujících zemích. Do současnosti nebylo zprovozněno krematorium v Litvě, proto ač legální způsob pohřbívání, není příliš praktikován, a zhruba dvě stě kremací je každoročně provedeno v Lotyšsku. Opačným případem je Nizozemsko, které s postaveným krematoriem čekalo čtyřicet let na legalizaci kremace. Důležitým datem je rovněž rok založení spolku podporující kremaci či objevení intenzivních snah o legalizaci kremace, či jinak řečeno o uzákonění možnosti volby způsobu pohřbení.

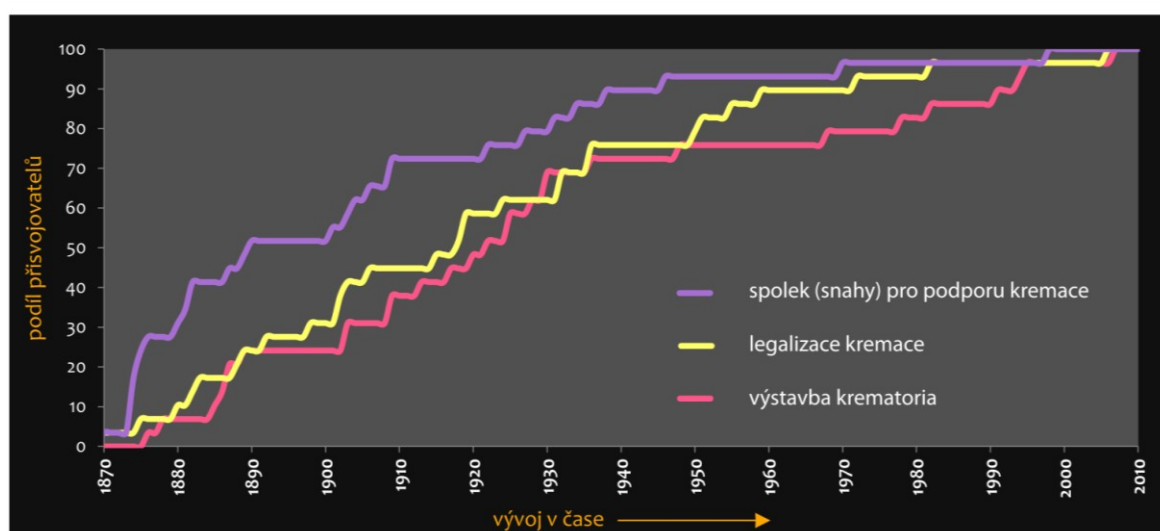
Graf 1: Dlouhodobý vývoj míry kremace ve státech Západního světa v období let 1890–2008. Počet států = 25, státy jsou v legendě řazeny podle nejvyšší míry kremace v roce 2008. Hlavní linie zobrazují generalizovaný trend

Zdroj: vlastní tvorba, databáze je v příloze 3

Zobecněním dat 32 států Západního světa³¹ získáváme představu o tom, jak probíhal proces zavedení kremace. Prakticky téměř vždy bylo prvním krokem k zavedení kremace založení křemačního spolku. Následovala legalizace kremace a o několik let později zprovoznění prvního krematoria. Tři uvedené proměnné spolu silně korelují. Pokud se proces zavedení kremace odlišuje od výše uvedeného *ideálního* modelu, jsou jednotlivé konkrétní případy dále analyzovány ve společensko-politickém kontextu. Kumulativní nárůst podílu států podle přisvojených třech ukazatelů v čase zobrazuje časovou **souslednost kroků nutných k zavedení kremace** (viz graf 2, metodicky inspirovaný analýzou demokracie v O’Loughlin & Ward & Lofdahl et al. 1998). Za přínosné bych považovala zahrnutí dalšího ukazatele, a to vývoje výstavby (všech) krematorií. Roky výstavby krematorií ve sledovaném vzorku států jsem však nebyla schopná získat, kvůli chybějící datové základně.

Graf 2: Kumulativní nárůst podílu států podle ukazatelů zavedení kremace v období 1870–2010

Zdroj: vlastní tvorba, databáze je v příloze 4

Shrnutím výstupů a zjištění této kapitoly jsem stanovila **etapy procesu zavádění kremace v Evropě**. Kremaci považuji za jeden z doprovodných efektů obecného společenského vývoje v moderním období a mezníky etap rovněž odpovídají významným milníkům v přístupu náboženství ke kremaci a milníkům v politickém vývoji. K etapám zavedené kremace jsem přiřadila jednotlivé státy Evropy, jak je možné spatřit na schématu 7. Státy jsou přiřazeny k jednotlivým etapám podle toho, kdy byly nastoleny takové podmínky, aby se v nich reálně kremace začala rozvíjet. Jak již bylo vyřčeno, bylo by přínosné do analýzy zahrnout i data o výstavbě krematorií, které však nemám za celý vzorek států k dispozici. Etapy korespondují s vymezením etap výstavby krematorií v Česku (viz Hupková 2008).

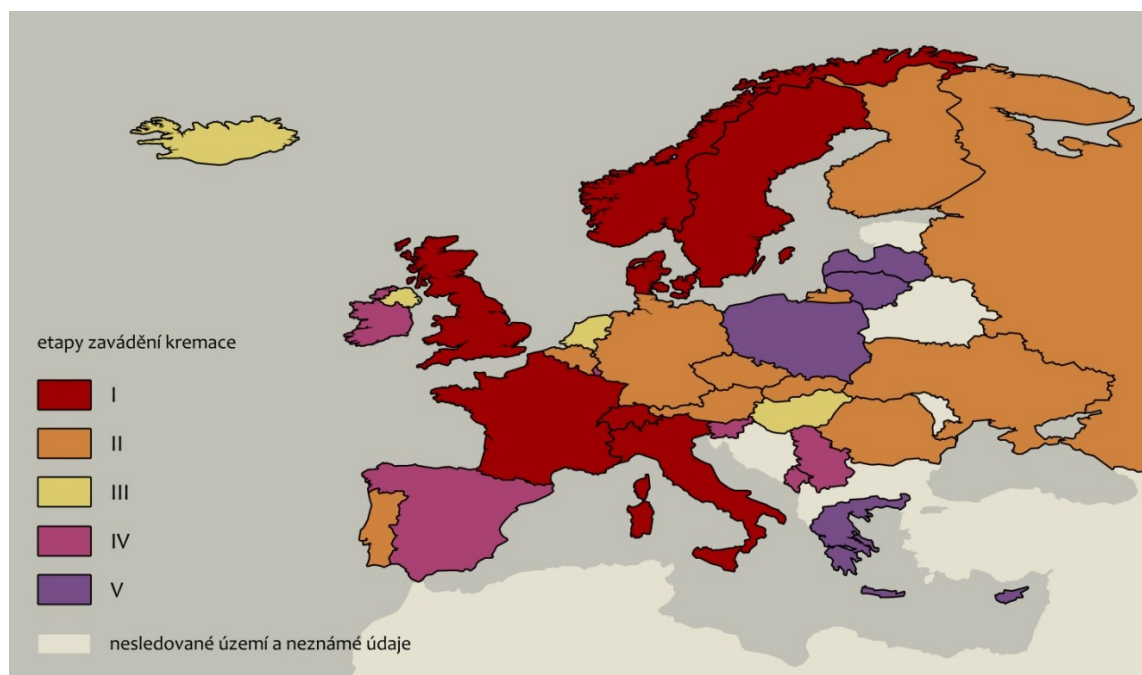
³¹ 29 evropských států + Kanada, Austrálie, Nový Zéland

Tabulka 11: Charakteristiky etap zavádění kremace ve státech Evropy

etapa	charakteristika etapy
I do roku 1898	Kremace byla v etapě zavedena u států, ve kterých byla hlavní centra (difúze) kremace, centra oblasti <i>západní</i> a <i>severní</i> . Eisenachská konference v roce 1898 znamenala umožnění účasti evangelických duchovních na pohřbu žehem (jakési povolení kremace u evangelíků).
II 1899–1939	V etapě začala plně difúze kremace z center 1. etapy. Kremace byla v etapě nově zaváděna ve státech oblasti <i>střední</i> . Zavádění kremace v oblasti <i>ruské</i> souviselo s politickými změnami v Rusku. Začátek druhé světové války znamenal přerušení normálního vývoje a často narušení snah o legalizaci kremace.
III 1940–1963	V etapě doběhla difúze kremace z center 1. etapy, s výjimkou rezistentních států s vysokým vlivem katolické církve, pro které bylo určující právě až povolení kremace katolickou církví. Rok 1963 znamenal uznání kremace jako možného způsobu pohřbívání členů katolické církve.
IV 1964–1989	V etapě byla kremace zavedena ve státech pod vlivem center <i>západní</i> oblasti, které byly doposud z náboženských důvodů rezistentní. Postupný rozpad bipolárního světa znamenal rozvoj demokracie a možnost svobodné volby.
V po roce 1989	V etapě proběhla výstavba krematorií ve státech, kde byla kremace legální, avšak nebyl zájem ji praktikovat a také v Řecku. Rozvíjí se postmoderní společnost, která vyžaduje pluralitu možností.

Zdroj: vlastní tvorba, databáze je v příloze 4

Schéma 7: Etapy zavádění kremace ve státech Evropy

Zdroj: vlastní tvorba, databáze je v příloze 4

Dosažená míra kremace vykazuje statisticky významnou závislost na etapě přijetí kremace³². Čím dříve byla kremace přijata, tím více je v současnosti praktikovaná. Výpočet závislosti etapy přijetí kremace na typu náboženství³³ ukazuje, že etapa přijetí kremace jednotlivými státy do pohřební praxe sice **závisí na religiozitě, avšak významnější roli hrály jiné faktory**:

- technologická vyspělost státu, liberálnost, otevřenost změnám (Francie)
- politické klima ve státu - vliv ideologie (Rusko)
- politická moc církve, síla náboženských institucí (Monako)
- hodnotový systém představitelů státu s rozhodovací pravomocí (Kanada)

DISKUSE PROBLÉMŮ V PŘIJETÍ KREMACI V KONKRÉTNÍCH STÁTECH

Důvody odmítání přijetí kremace **římskokatolickou církví** lze spatřovat více jako politické (porušení disciplíny, proti tradici) než teologické. Ilustruje to známá otázka anglického politika a sociálního reformátora Lorda ze Shaftesbury, který se dotázal: „že pokud je zpopelnění v rozporu s ideou vzkříšení, co se pak stalo s upálenými mučedníky? (přeloženo podle The British Medical Journal 1909, s. 349).“ V Itálii byla kremace legalizována relativně brzy a to jako projev revolty proti klerikalismu (reprezentace církevních názorů a jejich prosazování ve státní politice). Právě v reakci na antiklerikální hnutí svobodných zednářů, v roce 1886 kremaci zakázala římskokatolická církev (Shiopu 2011).

V **Řecku** byla kremace legalizována až v roce 2006. Přijetí kremace³⁴ bylo v rozporu s vírou Řecké ortodoxní církve. V Řecku přitom v posledních desetiletích došlo ke změnám v mnoha sektorech společenského života – byly povoleny občanské sňatky, potraty, umělá oplodnění nebo darování orgánů. Vzhledem k legalizaci výše uvedeného i přes vysokou míru ortodoxní religiozity se ukazuje, že žádné z těchto aspektů svobodného nakládání s tělem za života i po smrti nejsou v nepřekonatelném rozporu s řeckou tradicí a ortodoxní doktrínou (Committee for the Right of Cremation in Greece 2006).

Ve **Finsku** pojali první myšlenky nakloněné spalování zemřelých vysoce vzdělaní a ve městech žijící Švédové. V roce 1887 založili kremační spolek, jehož statut však nebyl celých osmnáct let správními úřady pod vlivem Ruska uznán (Davies & Mates 2005). Uvolnění carského režimu v Rusku a současně částečné zmírnění vlivu ortodoxní církve vedlo k uznání statutu kremačního spolku po právní stránce. Až po vyhlášení finské

³² signifikantní závislost -0,59 na hladině významnosti 0,05

³³ signifikantní závislost 0,39 na hladině významnosti 0,05

³⁴ v Řecku byla kremace legalizována, avšak je pro zpopelnění zakázán církevní obřad

samostatnosti v roce 1917 začaly plány na výstavbu krematoria a legalizaci kremace. Občanská válka a obecně válečné konflikty u mnohých dalších států stejně jako ve Finsku znamenaly pozastavení a ochromení snah o výstavbu krematorií. Kremace byla přijata ve dvacátých letech. Po druhé světové válce, se sílící pozicí Finů ve světové politice (tzv. finlandizaci), docházelo k modernizaci, jedním z efektů byla také rychlá výstavba dalších krematorií.

Na území Maďarska dopadal v období Rakousko-uherské monarchie silný vliv rakouských myšlenek. Protože Vídeň byla důležitým centrem kremace, rozšířila myšlenku nového způsobu pohřbívání i do Maďarska. V praxi to vypadalo tak, že Vídeňské kremační sdružení pořádalo v Maďarsku kongresy o kremaci i o hygieně jak uvádí Davies a Mates (2005). Proti kremaci se postavila jednak uherská vláda a jednak katolická církev. Na počátku dvacátého století se zformoval protestantský region kolem města Debrecen, jež v návaznosti na plánování města, které počítalo s řešením místa pro pohřbívání, projevil podporu novému způsobu pohřbívání. Ani rozpad Rakouska-Uherska nepřinesl změny, první krematorium bylo postaveno právě v Debrecenu v roce 1930, nebylo však dovoleno jej uvést do provozu, neboť vládnoucí horthyovský režim byl silně katolický. Až nástup komunistického režimu, upozadění vlivu katolické církve a soulad kremace s ideologií režimu umožnil zprovoznění krematoria a legalizaci kremace v roce 1951.

V **Belgii** bylo rovněž nejdříve postaveno krematorium a teprve poté byla kremace legalizována. A to přesto, že kremace nebyla v souladu s katolicismem a objevil se argument o ničení důkazů zločinu (z kriminalistiky). Společnost byla natolik otevřená, aby po vybudování krematoria dala lidem šanci volby způsobu pohřbení. Opačná situace nastala v **Monaku**. V tomto kosmopolitním městě bylo krematorium vybudováno v roce 1914 zásluhou anglické kolonie. Monacký kníže však s ohledem na energetickou náročnost otevření krematoria nepovolil. Jak popisuje Davies & Mates (2005), pravým (později také přiznaným) důvodem bylo náboženství – silná katolická víra knížete (s podobnou situací jsme se setkali v Maďarsku). Ani nedostatek místa na hřbitově vedoucí k jeho rozšiřování nevedl k přehodnocení odmítavého postoje ke zpopelňování. Krematorium bylo zprovozněno až v roce 1990. Případ dokumentuje politickou sílu katolické církve a zároveň inercii společnosti a nepřizpůsobivosti ke změnám, neboť římskokatolická církev kremaci povolila již o třicet let dříve.

Politická moc katolické církve se projevila také v případě **Lucemburska**. V první dekádě dvacátého století vznikl v Lucembursku jeden spolek pro propagaci kremace a druhý spolek pro získávání finančních prostředků na výstavbu krematoria. Protože právní postavení kremace bylo nevyjasněné, vzhledem k tomu, že o kremaci neexistovala v zákonech zmínka,

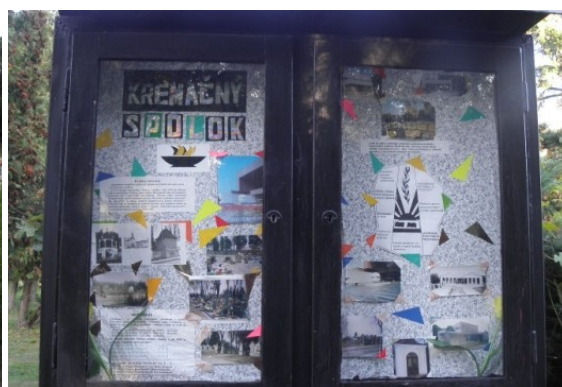
vznikl tlak na vyřešení této situace. Do dohadování se zapojila s odmítavým postojem katolická církev v čele s lucemburským biskupem. Význam kremace v Lucembursku i přesto rostl, protože se zpopelňovalo v německých a francouzských krematoriích. Pod tíhou rostoucího významu kremace byla tato legalizována v roce 1972. Politická moc katolické církve v Lucembursku byla silnější než její kulturní a náboženská síla. Zastánce legalizace kremace Knaf (1961 in Davies & Mates 2005), se vyjádřil, že Lucembursko před civilizovaným světem vypadá jako nejvíce zpátečnická a netolerantní země Západní Evropy.

Dlouhodobé potlačení svobodné volby společnosti o způsobu pohřbení nalezneme ve **Slovinsku**. Na území bývalé Jugoslávie fungovaly tři spolky snažící se o zavedení kremace (Bělehrad 1909, Záhřeb 1930 a Maribor 1933). Zmíněné spolky intenzivně spolupracovaly i měly za cíl prosadit legalizaci kremace a podnítit výstavbu krematorií, které by obsluhovaly celou balkánskou oblast. Silný vliv církve brzdil plány na budování krematorií a nakonec je válka úplně přerušila (Davies & Mates 2005). Složitá politická a ekonomická situace na území Jugoslávie neumožnila zejména ve Slovinsku zavedení kremace. Až v reakci na urbanistické plánování Lublaně a řešení problematiky nedostatku místa na hřbitovech bylo v roce 1978 uvedeno do provozu první krematorium. Záhy bylo otevřeno další krematorium. Jak je vidět na grafu 1, byl ve Slovinsku ihned zaznamenán prudký nárůst míry kremace, rychlejší než jaký byl zaregistrován u ostatních států. To bylo zřejmě způsobeno souladem kremace se socialistickou ideologií, významnější roli podle mého názoru hrálo jakési násilné zadržení přirozeného vývoje kultury pohřbívání.

Slovensko, Polsko a Portugalsko jsou příklady států, které měly možnost využívat jako způsob pohřbívání zpopelnění, avšak katolická víra a hodnoty společnosti nebyly v souladu s tímto fenoménem. Volně řečeno, státy neměly důvod využít možnosti zpopelnění. Příčinou brzké legalizace kremace v Portugalsku byl silný vliv Spojeného království a také vydání celé série protikatolických zákonů při vyhlášení republiky. Na Madeiře i přes legálnost kremace v Portugalsku nedochází k využití této pohřební praxe, z důvodů silné katolické víry obyvatel a zachování tradiční jednotné kultury pohřbívání, jak je vidět na obr. 9. Je nutné nezapomínat na vnitřní (územní i kulturní) diferenciaci států, která přirozeně ústila v různé zavádění kremace – příkladem je kromě portugalské Madeiry také Německo, Severní Irsko, Kanada.

Obr. 9: Caniço de Baixo, Madeira, PRT
Foto: M. Hupková 2009

Obr. 10: Prešov, informační tabule kremačního spolku, SVK
Foto: M. Hupková 2010

ZMĚNA KULTURY POHŘBÍVÁNÍ

Oblíbenost kremace již na počátku její legalizace ve Spojeném království souvisí s nastavením legislativních podmínek, které umožnily libovolné naložení s popelem zesnulého. Podobné podmínky byly ustanoveny také ve Finsku, Francii a Španělsku. Oproti tomu bylo v např. Belgii, Dánsku, Itálii, Německu, Švédsku a Slovinsku uloženo popela regulováno a smělo se tak dít pouze v prostoru hřbitova. Uvolněnost legislativních podmínek byla minimálně ve Spojeném království jedním z významných faktorů, které vedly ke vzrůstu významu kremace. Kremaci můžeme považovat v kontextu celé kultury pohřbívání nikoliv za finální akt (volbu) naložení stělem zesnulého, nýbrž za prostředek (možnost) k uskutečnění doplňkových rituálů – volného naložení s popelem (Prendergast & Hockey & Kellaher 2006).

Změna kultury pohřbívání v moderním období v Západním světě, kde kremace není původní, je **způsobena převážně vnitřními faktory – evolucí**. Změnu kultury pohřbívání – zavedení kremace tedy nelze považovat za změnu do společnosti *implantovanou* (např. kremačními spolky nebo ideologiemi). Kremační spolky sehrály důležitou roli v procesu přijímání kremace (legalizace kremace a výstavby krematorií), avšak rozvinutí kremace jako nového způsobu pohřbívání bylo způsobeno změnou myšlení, hodnot a postojů západní společnosti, z nichž můžeme jmenovat sekularizaci, vzrůst zájmu o alternativní spirituality, návrat k přírodě a její ochranu, vznik rozličných subkultur a skupin se specifickým přístupem k pohřbívání aj. Šíření změny kultury pohřbívání probíhalo hierarchickou difúzí z center, kde se koncentroval kulturní, politický a technologický pokrok té doby.

I když došlo v Západním světě k hlavní změně kultury pohřbívání tj. zavedení kremace evolucí, tedy působením vnitřních faktorů, mohlo docházet k **dílčím, regionálním či dočasným změnám** rovněž působením faktorů vnějších. Obecně může být změna kultury pohřbívání zapříčiněna faktory vnitřními, vnějšími nebo jejich kombinací. V další kapitole se zaměřím na analýzu specifických faktorů změny kultury pohřbívání v kontextu společensko-politického vývoje na příkladech konkrétních území.

V.

ZMĚNA KULTURY POHŘBÍVÁNÍ

V ŠIRŠÍCH SPOLEČENSKÝCH SOUVISLOSTECH:

PŘÍPADOVÉ STUDIE

Následující kapitola se věnuje studiu změny kultury pohřbívání prostřednictvím konkrétních případových studií. Kapitola si klade za cíl:

- ověřit obecné poznatky o změně způsobu pohřbívání v Západním světě nabyté v předchozí kapitole v širších společenských souvislostech na příkladě dvou typů území – (1) Slovenska a Česka a (2) Nového Zélandu
- studovat změnu způsobu pohřbívání v kontextu celé kultury pohřbívání a pozorovat její odraz v prostoru hřbitova, čili hmotný odkaz v krajině
- uvést příklady změn kultury pohřbívání způsobených vnějšími faktory jako doplnění k obecnému hodnocení kulturních změn

Kapitolu je možné popsat z hlediska:

a. územního vymezení

V návaznosti na předchozí kapitolu se dominantně zabývám Západním světem a upozoruji, jaké změny kultury pohřbívání způsobilo zavedení kremace. První studovaným územím je Slovensko a Česko a druhým Nový Zéland. **Slovensko a Česko** bylo zvoleno z důvodu možnosti navázání na předchozí výzkum (Hupková 2008). Česko a Slovensko ač kulturně relativně blízké a blízké i charakterem hřbitova, lze charakterizovat jako poměrně odlišné z hlediska způsobu pohřbívání, tedy síly pozice kremace. Slovensko v současnosti prochází fází difúze kremace, kdežto Česko se již dostává do fáze stagnace (viz graf 1). Jak se vývoj kremace v odlišných etapách odrazil v podobě hřbitova? Příklad **Nového Zélandu** je zajímavý z několika hledisek: (a) protože jde o stát s vysokou mírou kremace, bude přínosné porovnat tamější kulturu pohřbívání s Českem, (b) jedná se o mimoevropský stát Západního světa a je možné sledovat střet Západní kultury pohřbívání s kulturou domorodou, (c) došlo zde na přelomu tisíciletí (stejně jako v Austrálii) k nápadnému nárůstu podílu kremace,

(d) vzhledem k odlehlosti Nového Zélandu předpokládám akcentovaný význam evolučních změn a potlačený vliv faktorů vnějších (v moderním i celkovém vývoji kultury pohřbívání).

Srovnávacím regionem je **jihovýchodní Asie** (Kambodža, Malajsie, Thajsko, Vietnam, Singapur), která je do studie zahrnuta, protože umožňuje:

- doplnit výzkum případovými studiemi změny kultury pohřbívání vlivem působení exogenních faktorů
- podívat se na zájmový jev - kremaci - v regionu, kde je původním, nábožensky determinovaným způsobem pohřbívání
- studovat interakci mnoha rozličných kultur a náboženství s rozličným vztahem ke kremaci na relativně malém prostoru
- porovnat kulturu pohřbívání ve Vietnamu a kulturu pohřbívání vietnamské menšiny v Česku
- zjištění dalších vnitřních i vnějších faktorů, které mohou působit změny v kultuře pohřbívání

b. časového vymezení:

Dominantně mne zajímá vývoj kultury pohřbívání v **postmoderním** a **moderním období**, období kdy vývoj společnosti, vědy a techniky způsobil převrat v pohřbívání Západního světa zavedením kremace. V prostoru hřbitova se odráží jednak současný styl života společnosti a jednak i její minulý vývoj. Pozoruji současný obraz kultury pohřbívání s tím, že skrze něj lze odhalit vývoj hodnot, postojů a stylu života. V několika příkladech přesahuji časový rámec moderního období **dále do minulosti**, k objasnění dílčích jevů – zejména analýza interakce původních a nových obyvatel Nového Zélandu je důležitá pro pochopení současného vývoje na Novém Zélandu, zároveň je vhodným příkladem vnějšího faktoru změny kultury pohřbívání.

c. vymezení podle faktorů změny kultury pohřbívání:

V první části kapitoly studuji **vnitřní, evoluční faktory** změny kultury pohřbívání na příkladě Slovenska a Česka a Nového Zélandu. Zvolené případové studie mi umožňují komparovat vývoj kultury pohřbívání v Česku a na Slovensku a zároveň výsledky porovnat s Novým Zélandem. Ve druhé části kapitoly se zaměřuji na společensko-politický kontext změn kultury pohřbívání způsobené **faktory vnějšími** (a) změnu kultury pohřbívání danou změnou legislativních podmínek, (b) změnu kultury pohřbívání zapříčiněnou interakcí rozmanitých kultur, (c) změnu kultury pohřbívání ovlivněnou fyzicko-geografickými podmínkami.

Kapitola je členěna právě na základě typů faktorů. Kulturu pohřbívání hodnotím v širších společenských souvislostech a pokouším se zjistit, jak kulturní a politický vývoj konkrétní společnosti ovlivnil kulturu pohřbívání a jak byl vtisknut do její materiální podoby – hřbitova. K typům změny kultury pohřbívání ukázaným na případových studiích hledám další regiony, které mohly projít podobným procesem změny kultury pohřbívání. Mělo by se jednat o území, které vykazuje obdobný vývoj současně ve čtyřech ukazatelích:

- kulturní a náboženský vývoj
- politický vývoj
- ekonomický vývoj
- charakter osídlení

Dovoluji si upozornit, že hodnocení kultury pohřbívání v modelovém území probíhá v komparaci s pozorováním v ostatních modelových územích, proto jsou některé rysy výrazněji akcentovány, než kdyby bylo na danou kulturu pohřbívání nahlíženo pouze zevnitř.

V.I.

ZMĚNA KULTURY POHŘBÍVÁNÍ

ZPŮSOBENÁ VNITŘNÍMI FAKTORY

V.I.I.

SLOVENSKO A ČESKO

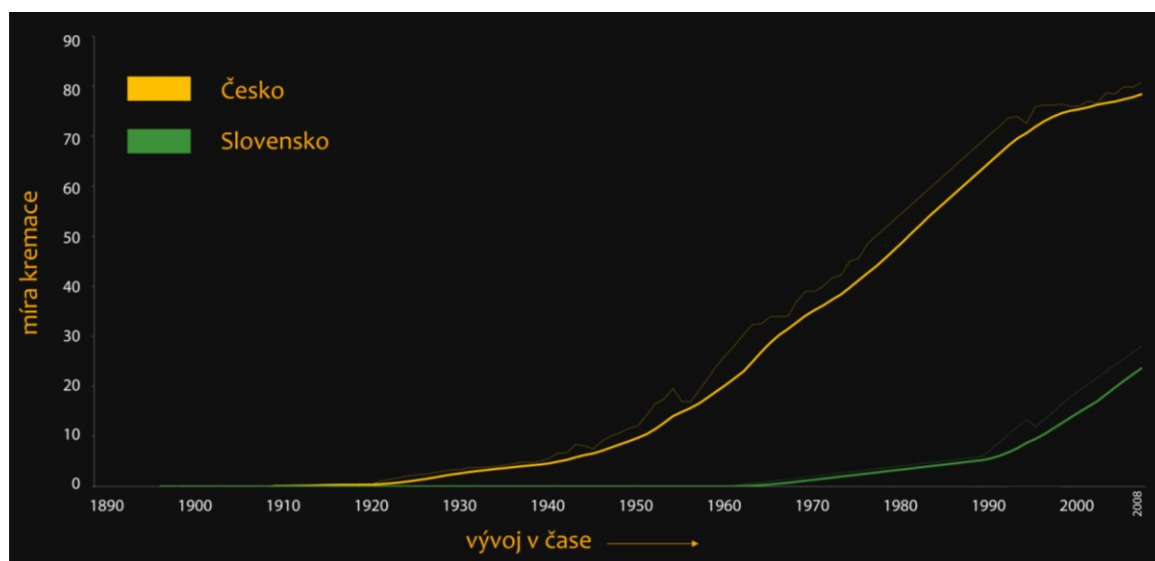
SPOLEČNÝ PROSTOROVÝ VZOREC ZMĚNY KULTURY POHŘBÍVÁNÍ?

Evoluční změna způsobu pohřbívání v Západním světě měla v jednotlivých státech rozličné dopady, způsobené rozdílnými společensko-politickými podmínkami. Zatímco Česko se v současnosti nachází při vrcholu pomyslného žebříčku míry kremace nejen v Evropě, ale i ve světě, na Slovensku se kremace teprve stává součástí běžné pohřební praxe a začíná

modifikovat celou kulturu pohřbívání. Graf 3 ukazuje, že fáze difúze kremace na Slovensku začala teprve v devadesátých letech. Při porovnání obou křivek vývoje kremace je patrné, že je (a) vývoj kremace na Slovensku o čtyřicet let zpožděný za vývojem kremace v Česku, (b) oba státy prošly zhruba dvacetiletým obdobím fáze iniciace inovace (kremace), (c) rychlost nárůstu počtu prisvojovatelů inovace ve fázi difúze je shodná. Proces zavádění a praxe kremace v Česku vykazoval určitý vzorec, který reflektoval religiozitu a strukturu osídlení, zejména rozdíly velké město-ostatní obce.

Zajímá mne, zda **proces probíhající na Slovensku** vykazuje tytéž atributy. Vliv kremace na celkovou kulturu pohřbívání na Slovensku hodnotím podle jejích materiálních projevů v krajině a výsledky porovnávám s pozorováním v Česku. Pro studium kultury pohřbívání na Slovensku jsem zvolila region východního Slovenska (mapa studovaných hřbitovů v příloze 2, který je tradiční oblastí s vyšší mírou religiozity a zároveň zahrnuje druhé a třetí největší slovenské město Košice a Prešov.

Graf 3: Dlouhodobý vývoj míry kremace v Česku a na Slovensku v období let 1890–2008.

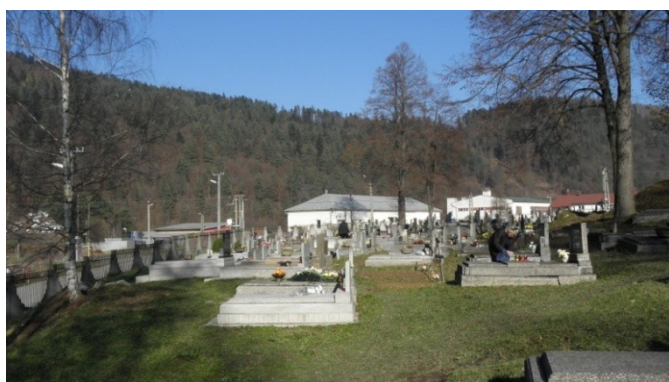

Zdroj: vlastní tvorba, databáze je uvedena v příloze 3

Terénní pozorování ukazuje, že na Východním Slovensku stále převládá praxe pohřbu do země, avšak nárůst významu kremace je zjevný v ne tak tradičních religiálních oblastech (např. region těžkého průmyslu – Hnilecká dolina) a ve velkých městech (Košice a Prešov). Změny způsobu pohřbívání se začínají projevovat i v menších obcích avšak minimálně, a pokud, tak působením přistěhovalců či původních obyvatel, kteří odešli do velkých měst. Dá se říci, že východní Slovensko si zachovává tradiční kulturu pohřbívání a praxe

zpopelňování jen **těžko proniká do zavedených silně zakořeněných tradic** (Kmecová 2012). Domnívám se, že popsany stav **plně koresponduje s fází procesu difúze kremace**.

V oblastech, kde se začala praktikovat kremace lze odlišit starou a novou část hřbitova, která jasně dokumentuje změnu kultury pohřbívání. Pozorovala jsem toto na hřbitově v Prakovcích. Na obrázku 11 je starý hřbitov, kde je praktikována téměř výhradně inhumace. Tato část je typická tím, že téměř všechny hroby jsou rodinné. Hřbitov vykazuje podobné charakteristiky jako české hřbitovy – vzhledem k silné religiozitě je orientace hrobů shodná, architektura hrobů je strohá, jednoduchá a unifikovaná. Rovněž náhrobky nesou minimum informací o zesnulém (srov. s Hupková 2010b). Sousední nový hřbitov v Prakovcích (obr. 12) byl vybudován speciálně pro urnové hroby. Ačkoliv byl tento prostor kolem Domu smútku vytvořen již v roce 1989, začal být využíván až v roce 1995, v době kdy začala difúze kremace. Zajímavé je, že také urnové hroby jsou hroby rodinné. **Rodinné hroby** jsou jedním z nejvýznamnějších znaků slovenské a české kultury pohřbívání. Tyto kolektivní hroby se např. na Novém Zélandu, jak bude uvedeno dále, téměř vůbec nevyskytují - hroby jsou individuální a vztažené přímo k jedné osobě. Souvisí to s rozdílným stylem života, kdy jsou kolektivní (rodinné) hodnoty a potřeby nadřazené potřebám individuálním. Anonymita byla výrazně ovlivněna ideologií komunistického režimu. S unifikovanou a neosobní architekturou hřbitovů je možné identifikovat všechny zesnulé. Podle náhrobku nemůžeme často zjistit nic jiného o osobě, která zemřela než její jméno, příjmení, datum narození a datum úmrtí.

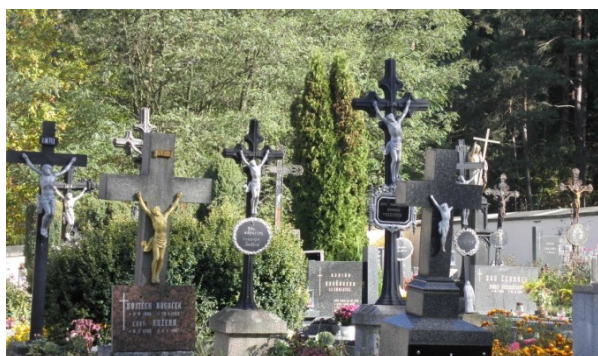
Obr. 11: Prakovce, SVK
Foto: M. Hupková 2010

Obr. 12: Prakovce, SVK
Foto: M. Hupková 2010

Náboženská symbolika na hřbitovech přímo odráží význam náboženství. Na Slovensku obecně nalezneme více náboženských symbolů na (nových) hrobech než v Česku. Přesto se projevuje ve velkých městech trend ústupu křesťanské symboliky. Na obrázku 12 je patrné, že křesťanské symboly nalézáme i na urnových hrobech. Kremace je totiž běžně doprovázena náboženským obřadem (Kmecová 2012). Protikladem jsou české hřbitovy,

ze kterých mizí symbolika křesťanská symbolika i z hrobů klasických. Názornou ukázkou přináší obrázky 13 a 14, které zachycují dvě části jednoho malého venkovského hřbitova ve středních Čechách. Starší i novější část je na první pohled jasně vymežitelná – podle architektury náhrobků, materiálu, ze kterého jsou vyrobeny, přítomnosti náboženské symboliky a charakteru nápisů. Starší část hřbitova je typická tím, že dominantní součástí každého náhrobku je náboženský symbol - Ježíš na kříži. Nová část obsahuje reliéf nedalekého poutního místa Maková hora, jež má rovněž náboženský charakter a odkazuje na křesťanské hodnoty. Vyobrazení tohoto symbolu však spíše označuje **regionální identitu** obyvatel, nežli identitu náboženskou.

Obr. 13: Smototely, CZE
Foto: M. Hupková 2010

Obr. 14: Smototely, CZE
Foto: M. Hupková 2010

V celém prostoru Česka a Slovenska zaznamenáváme výskyt obdobných prvků na náhrobcích a podobný prostorový vzorec jejich uplatnění. První skupinou prvků na náhrobcích jsou nápisy identifikující zemřelého, tj. jména (která mohou být buďto celá nebo je přítomno pouze označení *rodina*) a data narození a úmrtí. Druhou skupinou prvků jsou náboženské symboly, přičemž výskyt přímo koresponduje s religiozitou, i když symbolika kříže může být použita i u nevěřících. Mohou existovat ve formě soch, plastik, nápisů, reliéfů. Třetí skupinou jsou ostatní prvky, mezi něž řadím fotografie (včetně rytých), rozmanité plastiky a ornamenty; charakteristiky vztahující se k místu a ostatní nápisy (básně, citáty). Obecně platí, že v méně religiózních oblastech a ve velkých městech nese náhrobek nejen **méně náboženských ale zároveň ostatních prvků** (vysokou koncentraci rozmanitých prvků na náhrobcích si prohlédněte na příkladě silně religiózní oblasti na obrázku 15 a 16). Domnívám se, že do budoucna toto přestane platit a s měnícím se stylem života a posunem hodnot směrem k individualismu to budou právě zmíněné regiony, kde se začne objevovat rozmanitější charakter náhrobků. Výskyt fotografií, plastik a ornamentů nese charakter spíše lokální tradice a souvisí se zručností místního/regionálního kameníka. Na náhrobcích nalezneme fotografie, přírodní motivy a to zejména stromy a krajinky, holubice a jiné. Krajinné motivy ve většině případů nezobrazují místní krajinu, ale jsou univerzální, neboť

se výjevy opakují i ve vzdálenějších lokalitách. Lokální tradicí je rovněž označení vztahu k místu (místo narození, *pochází z...*, *rodina pochází z...*). Na obrázku 15 je vidět typický slovenský zvyk uvádění jména žijícího druha zemřelé osoby na hrobě, který mimo jiné odkazuje na silný vliv rodinných hodnot.

Velice ojediněle v současnosti nalezneme konkrétní nápisy a prvky vztahující se přímo k zemřelému – tituly, přezdívky, povolání, zájmy. U významných osobností moderního období nalézáme právě rozšiřující informace o zásluhách či funkcích těchto osob – umělců, vědců, státníků, lékařů. Ale i tato zvyklost se mění a nastává posun ke splynutí s davem. Příkladem je náhrobek Václava Havla, jenž nese pouze jméno, příjmení, datum narození a datum úmrtí. Náhrobek byl vytvořen dle přání samotného Havla, který se vyjádřil, že **stejně jako ostatní, tam chce pouze jméno a datum narození a smrti** (Havel 2006).

Obr. 15: Kamienka, SVK
Foto: M. Hupková 2010

Obr. 16: Kamienka, SVK
Foto: M. Hupková 2010

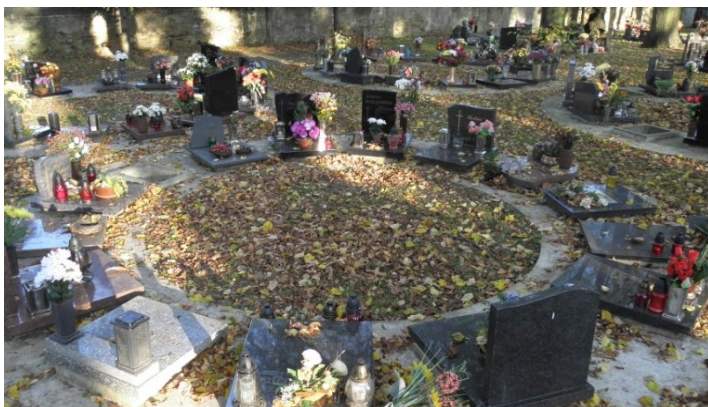

Obr. 17: Levoča, SVK
Foto: M. Hupková 2010

Na první pohled nelze rozeznat slovenský a český hřbitov. Hřbitovy vykazují podobné umístění v krajině, orientaci hrobů a podobnou architekturu a styl náhrobků. Rozlišovacím znakem slovenského hřbitova je (přirozeně kromě slovenštiny) nápadně vysoké množství náboženských symbolů na nových hrobech a hrobech urnových. Dále jsou pro Slovensko typické **lavičky při hrobech**, a to jak ve městech, tak v menších obcích. Lavičky signalizují, že pozůstalí tráví na hřbitovech více času, jež využívají nejen k úpravě hrobu, ale také k rozjímání a zamyšlení. Hroby na Slovensku a v Česku zdobí nejčastěji *jen* svíčky, květiny a věnce. Věnce představují věčný koloběh života. Jiné zdobení nalezneme většinou pouze na dětských hrobech (hračky, talismany, obrázky, nápisy). **Zdobení hrobů** je významným znakem kultury pohřbívání a jeho plná vypovídací hodnota se projevuje až v komparaci

s jinou kulturou. Rozdíly v péči o hrob dané protiklady město x venkov a religiózní x ateistické prokázala také Syslová (2009).

Slovensko a Česko vykazují shodné vzorce v zavádění kremace, ale **konkrétní forma přijetí se odlišuje** a záleží na místní tradici a výchozích podmínkách, které jsou přijetím kremace modifikovány. I když byla z Česka na Slovensko přímo šířena myšlenka kremace, nedošlo k automatickému přebrání modelu – tzn. včetně architektury kolumbárií, zvyšování pohřbů bez obřadů nebo snižování podílu církevních pohřbů. Typickou unifikovanou českou architekturu kolumbárií z druhé poloviny minulého století (viz obr. 19) na Slovensku neobjevujeme. Na Slovensku, kde kremace vykazuje nárůst až nyní, ve svobodném režimu, neexistuje univerzální vzor kolumbária a urnových hrobů, čímž dává prostor vzniknout specifické nové kultuře pohřbívání, jak je vidět v případě urnových hrobů na obr. 18.

Obr. 18: Prešov, SVK
Foto: M. Hupková 2010

Obr. 19: Rudné, CZE
Foto: M. Hupková 2010

Jak již bylo uvedeno, jsou **zvyky a tradice patřící k pohřbu** jsou na východním Slovensku, stejně jako v tradičně religiózních oblastech Česka zachovány do dnešních dnů. Zájem rodiny o zemřelého a aktivní **účast na pohřebních ceremoniích** je zřejmě největším rozdílem kultury pohřbívání na venkově vs. ve městě a v silně religiózních oblastech vs. v oblastech se slabým významem náboženství. Rozdíly jsou dány rozdílnou rolí rodiny a významem rodinných hodnot. S přibývajícím věkem osob se interakce mezi příbuznými značně snižuje a je omezena jen na významné události, jako jsou svatby, kulaté narozeniny a pohřby. Účast na pohřebních obřadech je na religiózním venkově několikanásobně vyšší. Účast příbuzných na pohřbu je *povinná*. Při pohřbu sousedů či obyvatel jedné vesnice bývá nepsaným pravidlem, že se na pohřeb dostaví alespoň jeden zástupce každé rodiny (Kmecová 2012, Širica 2010). Na venkově se projevuje důraz na vnímání rodiny ostatními obyvateli vesnice. Rodina je tzv. pod lupou, oproti relativní anonymitě města, což se odráží také např. v péči o hroby. Relativně živější příbuzenské vztahy jsou dány zejména tradicí na venkově,

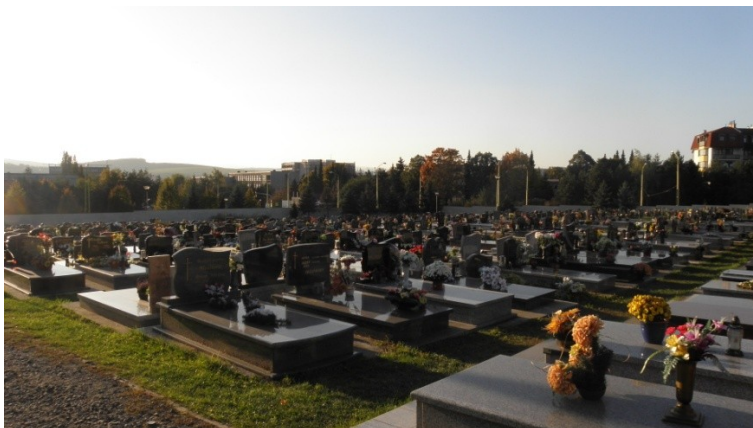
stylem osobního a pracovního života. Blíže k problematice rodinných vztahů, rodinné sítě a pohřebních obřadů viz Hupková (2010b).

Výše řečené poukazuje na to, že lidé na venkově jsou více vnímáni (a to jednak sami sebou a jednak ostatními) jako součást rodiny, což vyplývá z fyzických předpokladů vesnice (velikost, společná infrastruktura, společné prostory), přičemž je pravděpodobné, že většina obyvatel vesnice zná rodinu té které osoby. Lapka a Gottlieb (2000) na základě sociologické studie ekologického vědomí rolníků tuto skutečnost potvrzují a dále uvádějí, že rolníci jsou transcendentálně zakotveni ve dvojí rovině – jednak směrem k minulosti, to je právě ono zmiňované zakotvení rodové (které odkazuje na hodnoty, zkušenosti a úspěchy rodu), jednak směrem k budoucnosti, což je zakotvení ve víře v Boha. Obecně se však intenzita setkávání rodin při příležitosti vzpomenuť na zesnulého snižuje.

Z důvodů ustávání a snižování fyzických kontaktů a vazeb s příbuznými, rodištěm, domovem předků se mění také způsob pohřbívání. V souvislosti s přerušením vazeb mezi rodinami, se zvyšuje se počet rozptýlů a vsypů, tj. popel je rozptýlen nebo vsypán do jamky v ohrazeném hřbitovním prostoru bez náhrobků. Tato forma pohřbení nevyžaduje žádné další náklady na úpravu hrobového místa a je vhodný, když se o hrob „nemá kdo starat“.

Zakořenění obyvatel se projevuje ve **volbě místa pohřbení**. Pokud se obyvatelé venkova stěhují do větších měst, můžeme pozorovat, že někteří tyto obyvatelé se *nechávací* pohřbí ve své rodné obci, např. v rodinných hrobech. Nebo naopak své zemřelé rodiče, bydlící ve vlastním rodišti, pohřbí na hřbitově v místě svého nového bydliště, tak aby se o hrob mohli starat (Kmecová 2012).

Ve využití prostoru na hřbitovech nenalézáme žádné prostorové pravidelnosti, záleží na konkrétním místě. Přeplněné hřbitovy se však objevují spíše ve velkých městech, což souvisí s (často nekontrolovaným) rozvojem zástavby v minulosti, která obklopila hřbitov a znemožnila jeho rozšiřování. Příkladem přeplněného hřbitova je hřbitov v Prešově na obr. 20. Poloprázdný či naddimenzovaný hřbitov může ukazovat na změnu vývoje osídlení v lokalitě, zejména v oblastech v pohraničí s původním německým obyvatelstvem (obr. 21) (blíže viz Hupková 2010a).

Obr. 20: Prešov, SVK
Foto: M. Hupková 2010

Obr. 21: Rudné, CZE
Foto: M. Hupková 2010

Kultura pohřbívání Slovenska a Česka je do velké míry podobná a hlavní diference jsou tvořeny rozdíly náboženskými a rozdíly ve velikosti sídel. Vzrůst významu kremace se odehrává téměř shodnou formou a rychlostí jako v Česku (viz graf 3). Protože se však na Slovensku začala kremace z důvodu silné katolické tradice zavádět o čtyřicet let později než v Česku, objevují se efekty zavedení kremace zatím jen v největších městech. Podobně tomu bylo i v Česku, kde se kremace difúzí dostala do sídel nižšího řádu v sídelním systému teprve na přelomu tisíciletí. Vzhledem k tomu, že přijímání kremace do pohřební praxe na Slovensku nastalo v uvolněném politickém režimu, lze očekávat, že kultura pohřbívání bude vykazovat větší regionální rozdíly a územní specifičnost než v Česku, kde mimo jiné architektura podléhala uniformnímu obecně přijatému vzoru. Lze očekávat, že nejvíce v nejvíce nábožensky silných oblastech budou komunity k novému trendu kremace rezistentní a mnohagenerační tradice bude určovat kulturu pohřbívání a to však pouze v na venkově a v menších sídlech. Dokumentuje to příklad dvou sídel Prešova a Sečovci se stejným deklarovaným podílem věřících (70 %, Štatistický úrad Slovenskej republiky 2011). V téměř stotisícovém Prešově lze pozorovat nárůst významu kremace v pohřební praxi, kdežto pro Sečovce, osmitisícové město je význam kremace nulový a ani se do budoucna nepředpokládá změna tradiční kultury pohřbívání (Kmecová 2012). Podle zkušenosti z výzkumu kremace na regionální a lokální úrovni v Česku však předpokládám, že nový trend se i na nižší úrovni sídelní struktury projeví, avšak s odstupem času a zřejmě v rozdílné podobě. Domnívám se, že změny nenastanou dominantně z důvodů souvisejících s náboženskými změnami, ale s požadavkem na možnosti flexibility uložení popela, návratu k přírodě apod. Ukazuje se, že **charakter vývoje kremace v moderním a postmoderním období se odlišuje, protože ač samotný princip kremace je stejný, vnější podmínky se proměnily**. Podobným vývojem kremace jako Česko mohlo projít Německo, Rakousko, Maďarsko a Chorvatsko. Slovenskému příkladu by se mohla blížit situace v Polsku.

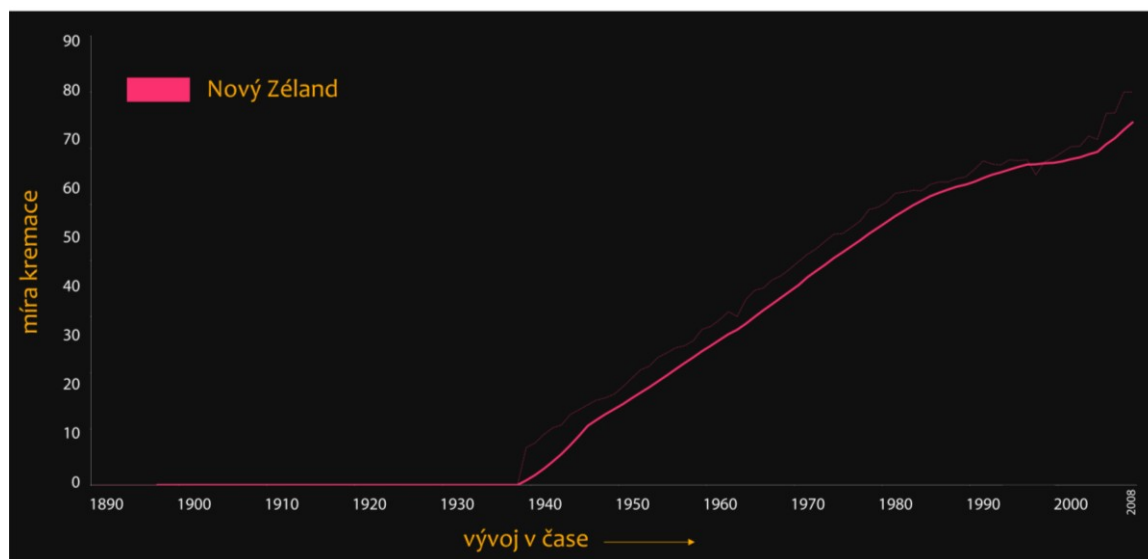
V.I.II.

KULTURA POHŘBÍVÁNÍ NA NOVÉM ZÉLANDU

NA ZAČÁTKU NOVÉHO TISÍCILETÍ

Na Novém Zélandu začala kremace nabývat vyššího významu ve třicátých letech dvacátého století, s výstavbou dalších krematorií. Jak ukazuje graf 4, v osmdesátých a devadesátých letech se zdálo, že kremace dosahuje stavu nasycení, avšak po přelomu tisíciletí začala **opět míra kremace dosti strmě růst**. Okolnosti a projevy navazující změny budu sledovat v této kapitole. Se zvyšující se sekularizací novozélandské společnosti, přirozeně začal klesat význam náboženských pohřebních rituálů. Tyto však byly zastoupeny rituály sekulárními nebo kombinacemi rituálů sekulárních a náboženských. Nedošlo tak k jevu, který pozorujeme v české společnosti a to, že se objevily pohřby bez obřadů (či v uzavřeném kruhu) a zvýšil se počet nevyzvednutých urn v krematoriu. Společnost vnímá rozloučení s umírajícím/zesnulým jako přiřazení určité hodnoty lidskému životu a smrti. V roce 2003 byl uzákoněn nárok na třídní pracovní volno za účelem truchlení po smrti blízkého člověka (Holidays Act 2003). V novém tisíciletí se objevuje profesionalizace pohřbů – organizace pohřebními službami. Účast na pohřebních obřadech je vysoká, a v porovnání s Českem a Slovenskem nedosahuje takových regionálních rozdílů. Aktivní participace/zapojení truchlících při pohřebních obřadech je však vyšší. Písně, texty, obrazy mají vyjádřit život zemřelého, a to jak by měl být pamatován. Způsob pohřbení se řídí přáním zemřelého (McIvor 2011).

Graf 4: Dlouhodobý vývoj míry kremace na Novém Zélandu v období let 1890–2008.

Zdroj: vlastní tvorba, databáze je uvedena v příloze 3

Současná kultura pohřbívání na novém Zélandu je hodnocena zejména na základě terénního průzkumu v lokalitách zobrazených v příloze 2.

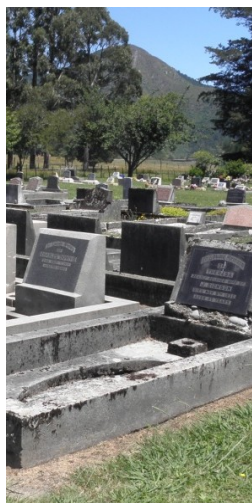
Hřbitovy na Novém Zélandu prošly stejným vývojem jako hřbitovy ve zbytku Západního světa. Původní se nacházely v blízkosti kostelů, v centrech měst, s rostoucími nároky na hygienu a s rozšiřující se zástavbou se začaly zakládat ve třicátých letech nové hřbitovy (nebo přemísťovat ty staré) mimo sídla či na jeho okraj. Hřbitovy jsou prostorné a členité, neboť obsahují mnoho přírodních prvků. Na první pohled je znát, že **hřbitovy jsou navštěvované**. Existují zde plány s mapami, lavičky k odpočinku, značené sítě chodníků a cest. V plánech jsou vyznačeny významné stromy a hroby významných osobností zde pochovaných.

Všechny hřbitovy (mimo těch nejmenších s několika málo hroby) jsou **rozdělené do sekcí podle náboženství**. Sekce jsou označeny v plánech hřbitovů i přímo u hrobů. Dělení uvedu na příkladě hřbitova v Nelsonu, který je rozdělen na následující sekce: hroby vojáků a válečných veteránů, sekce Anglikánská, Baptistická, Presbyteriánská (stará a nová), Římskokatolická, Wesleyánská, Židovská, sekce všeobecná stará a nová (s nerozlišeným náboženstvím) + část pro symbolické pomníky rozptýlených osob. Z terénního průzkumu vyplývá, že nejvíce jsou v současnosti využity všeobecné nábožensky neutrální části, kde je většina hrobů urnových. V sekcích jednotlivých náboženství se v současnosti již příliš nepohřbívá. Jev dokumentuje sekularizaci novozélandské společnosti. Zároveň byly na konci dvacátého století rozšířeny možnosti legální praxe různých kultur pohřbívání, např. muslimské.

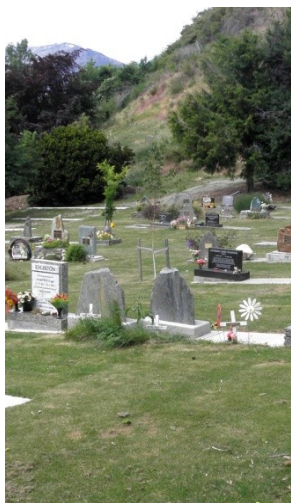
Náboženskou **symboliku** nalezneme na hrobech do roku 1950. V druhé polovině dvacátého století nahrazují náboženské symboly, motivy přírodní, často v barevné variantně jako květiny. Náhrobní kameny samy o sobě dostávají podobu více blízkou přírodě, vypadají jako neopracované nebo částečně opracované kusy kamenů. Postupně se **mění vzhled hrobů a náhrobků** je ukázán na obrázcích 22 – 25 (chronologicky zleva). Do konce osmnáctého století se hřbitov vyznačoval dělením podle náboženství a vysokým počtem náboženských symbolů na hrobech. Velké náhrobní kameny ve viktoriánském stylu se s přelomem století postupně proměnily v relativně uniformní kamenné náhrobky. Po roce 1990 začínají převládat urnové hroby, s rozmanitými náhrobky. Nenalezla jsem žádné skupinové stavby s urnami (kolumbária). Na začátku nového tisíciletí se budují nové typy urnových hrobů či náhrobků, ve kterých ani nemusí být popel. Takové předpřipravené náhrobky jsou vidět na posledním obrázku.

Obr. 22: Arrowtown, NZL
Foto: M. Hupková 2011

Obr. 23: Murchinson, NZL
Foto: M. Hupková 2012

Obr. 24: Arrowtown, NZL
Foto: M. Hupková 2011

Obr. 25: Cromwell, NZL
Foto: M. Hupková 2011

Rodinné hroby byly dříve obvyklé a obsahovaly více informací o zesnulých než tradiční české a slovenské *rodina* + její jméno. V novém tisíciletí začínají dominovat hroby individuální, které se architekturou, symboly, nápisy **vztahují k jednomu konkrétnímu člověku**. Náhrobek není anonymní a nemá splývat s ostatními (obr 24). Úprava hrobů oslavuje jedince a jeho osobitost či jinakost. Je patrný až důraz na výjimečnost a zvláštnost jednice. To souvisí přímo s kulturou a stylem života na Novém Zélandu. Paralelu popsaného postoje nacházím např. v novozélandské módě a oblékání. Zdobení hrobů věcmi, které měl daný zesnulý rád (často alkohol) koresponduje se stylem života, kdy je kladen důraz nikoliv na nabývání majetku, zvelebování obydlí a hromadění hmotných statků, nýbrž na prožitek (setkávání s přáteli, cestování, jídlo, pití). Tento styl života vychází z fyzicko-geografických podmínek ostrovů a na to navázanému systému osídlení.

Nápisy na hrobech obsahují vždy: jméno, příjmení, datum narození, datum úmrtí (nebo věk) a příbuzenské vztahy – jména těch, kteří vzpomínají. Příklad nápisu z obrázku 31: *Na věčnou památku Mavis Golding Hamilton – „Goldie“ – 15. 8. 1930 – 29. 4. 2007 – Milovaná žena Gordona – Milovaná matka Murrayho, Christophera, Douglase a Susan – Svými vnoučaty milovaná babička*. Často se však objevují další nápisy – přezdívky, povolání, koníčky (= kým člověk byl) či okolnosti úmrtí. Okolnosti úmrtí jsou zaznamenány v případě, že ke smrti došlo při nějakém dobrodružství nebo sportu v přírodě, což souvisí s rozšířením těchto aktivit na Novém Zélandu. Pak lze objevit spojení s konkrétním místem (utonul v jezeře, spadl ze skály – viz obr. 28), žádné jiné psané projevy lokální nebo regionální identity na náhrobcích nenalézáme.

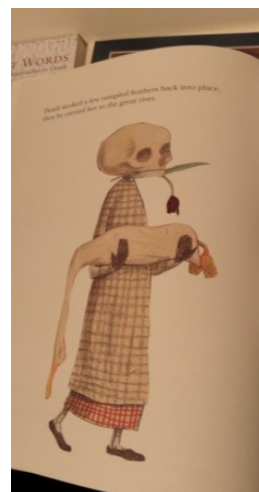
Obr. 26: Arrowtown, NZL
Foto: M. Hupková 2011

Obr. 27: Murchinson, NZL
Foto: M. Hupková 2012

Obr. 28: Mt. Cook village, NZL
Foto: M. Hupková 2011

Obr. 29: Dětská kniha o smrti
Foto: M. Hupková 2012

Hřbitovy na Novém Zélandu jsou místy, kde se o zesnulých dozvíte mnoho informací. Hřbitovy **vypráví příběhy o lidech** a o jejich vztazích. Některé prvky náhrobky či zdobení hrobů působí v kontextu české a slovenské kultury pohřbívání trochu nepatřičně. Vznášejí otázky: Jedná se o dostatečný projev piety? Není překročena hranice důstojnosti místa posledního spočinutí? Hřbitovy působí na první pohled veskrze *pozitivnějším* dojmem, hlavně díky tomu, že jsou udržované a navštěvované. Smrt není ve společnosti tabuizována a to také z toho důvodu, že ač je lékařská péče na vysoké úrovni a dochází k umírání v nemocnicích, lidé se se smrtí setkávají. Účast na pohřbech je vysoká, stejně jako aktivní participace lidí. Tělo se mnohdy po smrti ponechává po čtyři dny doma a pozůstalí k zemřelému promlouvají (McIvor 2011). Setkala jsem se s několika projevy toho, že smrt není tabu a ve společnosti se o ní hovoří. Na výstavě o smrti (Death and Diversity 2012) byly vystaveny dětské hry a knihy o smrti. Na Novém Zélandu byla vydána a přeložena do angličtiny oceňovaná kniha pro děti a mládež o smrti, jejíž přeložený název zní *Kachna, smrt a tulipán* (Erlbruch 2008) – viz obr. 29. Dalším příkladem obecného postoje ke smrti je velká cedule při vjezdu do města Waihola (přeloženo): *Vítejte v obci Waihola. Nemáme tu doktora, nemáme tu nemocnici, ale máme tady hřbitov.*

Nejčtenější **zdobení hrobů** je formou květin, vonných tyčinek, talismanů, větrníků, dopisů, obrázků a fotografií. Často u mužů nalézáme vyobrazení jejich vztahu k autům, alkoholu a cigaretám. Flora na hrobech i zdobení hrobů je rovněž specifická – typické novozélandské kapradí je doplněno růžemi a maceškami. Na zhruba třetině hrobů (zejména novějších) zanechávají návštěvníci na památku kamínky. Tento zvyk vychází z židovské tradice, která praví, že Mojžíš, který vedl svůj lid přes poušť, neměl k dispozici květiny, které by položil zesnulému na hrob, proto na hrob pokládal to jediné, co měl – kamínky (Sígl 2006).

Obr. 30: Waimate North, NZL
Foto: M. Hupková

Obr. 31: Arrowtown, NZL
Foto: M. Hupková 2011

Současný nárůst podílu kremace na Novém Zélandu si vysvětlují spíše než jako protest proti náboženským a duchovním hodnotám, jako **reprezentaci vztahu společnosti k přírodě**, který se projevuje mimo jiné i ekologickým smýšlením lidí i nastavením právního systému. Kremace je možností flexibilního uložení popela, přičemž jeho rozptýl popela představuje splynutí s přírodou. Častá praxe rozptýlu popela na několika místech (místě narození, místě bydliště předků, oblíbeném místě) opět odkazuje na úzké sepjetí lidí a krajiny. Rodina se takového obřadu aktivně účastní tím, že pozůstalí vlastní rukou rozsypávají popel (McIvor 2011). Rozsypávání popela pozůstalými připomíná obdobné zasypávání hrobu zeminou např. v židovské kultuře. Přispění do aktu vlastní rukou pomáhá přijetí smrti bližního jako reality. Význam místa, krajiny, chápání vlastního původu³⁵ – tedy role identity – vychází z maorské mytologie a kultu předků.

I přesto, že často dochází k rozptýlu popela v přírodě, zůstává funkce hřbitova zachována. Na hřbitovech vznikají **symbolické pomníky – náhrobky bez těl a bez popela** (obr. 32 a 33). Místa, ke kterým se pozůstalí chovají stejně jako ke hrobům, zdobí je květinami, pokládají na ně talismany. Na některých hřbitovech nelze zcela odlišit náhrobky s popelem a náhrobky bez popela.

Obr. 32: Queenstown, NZL
Foto: M. Hupková 2011

Obr. 33: Nelson, NZL
Foto: M. Hupková 2012

³⁵ původem se myslí prapůvod - první předkové. Několikrát mi byla položena otázka: *Kdo jsou tví předci - první lidé?* Otázka mne celkem zaskočila.

Vzhledem k výše uvedenému hrají přirozeně roli **environmentální hlediska pohřbu**. Přírodě blízké a ekologické pohřby do země na Novém Zélandu znamenají pohřby v mělkém hrobě (1 m hlubokém) v přírodě, přičemž umístění hrobu je centrálně evidováno v systému GIS a označeno štítkem na stromě. Tělo není nabalzamováno a je uloženo do hrobu pouze v rubáši či rakvi z lepenky. Objevují se otázky: *Je kremace zelená? Co je to ekologický pohřeb?* Zajímavé české pohledy na věc prezentuje Pelikán (2010). Výsledky lze shrnout tak, že ekologický pohřeb je takový, kdy po člověku nezůstane ekologická stopa ve formě: (a) využití technologií a ekologických nákladů na pohřeb (= kremace), (b) nepřírodních látek, které se vsakují do půdy (= pohřeb do země v rakvi), (c) náhrobku a nepůvodních objektů v přírodě (= hřbitov). Nejblíže přírodě se podle toho jeví hinduistický pohřeb (roztrhání dravými ptáky) a druhým rozptýl popela. Vyřčené napovídá oblíbenosti rozptýlu na Novém Zélandu. Na začátku nového tisíciletí se začaly realizovat moderní snahy o co nejekologičtější naložení s lidskými ostatky, a byla uvedena do provozu metoda *resomace* (zkapalnění) a *promesse* (zmražení, rozdrčení a kompostace). Na obr. 35 je propagační plakát, který porovnává ekologický dopad *resomace* a kremace a říká, že *resomace* obnáší méně znečištění, využívá méně energie a šetří fosilní paliva. Praxi *resomace* a *promesse* považují v blízké budoucnosti na Novém Zélandu (na rozdíl od Česka a Slovenska) za reálnou, při splnění podmínky možnosti dodržení současných rituálů a zachování kultury pohřbívání.

Najít hřbitov na Novém Zélandu není těžké, je značen v každém sídle a často i ve větší vzdálenosti od sídla tak, aby byl snadno dostupný. Hřbitovy jsou vzhledem k nízké hustotě zalidnění využívány širokým regionem. Ulice vedoucí ke hřbitovu se téměř ve všech sídlech nazývají *Cemetery road* (Hřbitovní ulice, obr. 34).

Obr. 34: Queenstown, NZL
Foto: M. Hupková 2011

Obr. 35: Environmentální výhody resomace
Zdroj: <http://www.perfectmemorials.com>

Vesnici Puhoi založili v polovině devatenáctého století čeští přistěhovalci původem z okolí Plzně. I přes má očekávání nebyla hřbitovní architektura nikterak výjimečná a ojedinělá ve srovnání s ostatními novozélandskými hřbitovy. Tvary náhrobků spíše přesně odpovídaly anglosaskému typu náhrobků té doby. Nápisů však odhalovaly původ českého obyvatelstva. Indikovala je jména a příjmení, ale i různé doplňující nápisy. Ty začaly během generací mizet a české předky připomínají pouze jména, která se již dočkala fonetických prepisů do angličtiny (např. Šiška → Schischka). Obdobné výsledky zaznamenal Anderson (1993), který zkoumal architekturu a nápisy na českém hřbitově v Texasu.

Současný obraz kultury pohřbívání se utvářel kombinací maorské tradice v interakci s evropskou (viz dále) s novým ekologickým přístupem (Selket 2010). Přírodní pohřby a s tím související vnímání smrti jako návratu do přírody, **přispívá k otevření společnosti tomuto tématu** (ekologické pohřby a otevřenost společnosti viz Dobešová 2012). Se začleněním tématu smrti mezi běžná témata a zaujetí stanoviska k preferenci určité kultury pohřbívání související se stylem života, dochází k vyššímu zapojení pozůstalých do procesu přípravy a realizace pohřbu. Zároveň dochází k tomu, že lidé sami si pohřeb plánují či si na něj spoří již během svého života. Propagační leták společnosti, která zabezpečuje služby v oblasti přípravy vlastních pohřbů, nese heslo: *Můj život, můj pohřeb* (přeloženo z <http://www.funeralsnewzealand.co.nz>). Na Novém Zélandu se nevyskytují velké rozdíly v kultuře pohřbívání, patrné je však rozdílné využití a funkce hřbitovů ve velkých městech jako je Auckland a Wellington. Domnívám se, že podobný vývoj kultury pohřbívání by mohl být pozorován v Austrálii.

V.II.

ZMĚNA KULTURY POHŘBÍVÁNÍ

ZPŮSOBENÁ VNĚJŠÍMI FAKTORY

Změnu kultury pohřbívání mohou způsobit také **vnější faktory**. Na základě terénního pozorování a literatury jsem vymezila ty nejdůležitější z nich, působící na regionální úrovni. Na lokální úrovni se mohou rozličné vnější faktory projevat častěji a po přechodné období.

Tabulka 12: Přehled vnějších faktorů způsobujících změnu kultury pohřbívání

VNĚJŠÍ FAKTOR	POPIS	PŘÍKLAD SITUACE
fyzicko-geografické podmínky	nedostatek místa pro uplatnění některých způsobů pohřbívání	malá rozloha při vysoké hustotě zalidnění ostrovní stát městský stát
	specifický terén zabraňující uplatňování některých způsobů pohřbívání	horský terén nevhodné geologické podloží nevyhovující půdní složení hrozba kontaminace podzemní vody
	<i>příkladem první varianty je Singapur, Hong Kong, Monako; nevhodné geologické podloží pro výkop hrobů skýtají horské oblasti (Tibet), regiony s věčně zmrzlou půdou (Aljaška, Sibiř); nevhodné k pohřbu do země jsou rovněž oblasti, kde nemůže docházet k tlení - oblasti zamokřené, pravidelně zaplavované (Florida) a geotermálně aktivní (Rotorua - NZL)</i>	
katastrofy	velké množství zemřelých a nutnost jejich rychlého pohřbení	války přírodní katastrofy
	<i>vynucený způsob pohřbení pak dostává negativní konotaci, připomíná ony katastrofy – příkladem je druhá světová válka a holocaust (negativní obraz kremace nejen u židů) nebo hromadné zpopelňování obětí³⁶ tsunami v Indickém oceánu v roce 2004, dalším příkladem přechodné lokální negativní konotace je kauza Tri-state krematoria v Georgii (USA) z roku 2002, kdy bylo zhruba 400 mrtvých pohozeno v okolí krematoria a nikoliv zpopelněno.</i>	
interakce rozličných kultur	kolonizace	kultura pohřbívání původní civilizace je ovlivněna tou nově příchozí
	migrace	menšiny přicházející na jedno území, vzájemně ovlivňující své kultury pohřbívání
	imigrace	kultura pohřbívání imigrující menšiny nucena přizpůsobit se novým legislativním podmínkám

Zdroj: vlastní tvorba

³⁶ pouze západní turisté byli pohřbeni odděleně

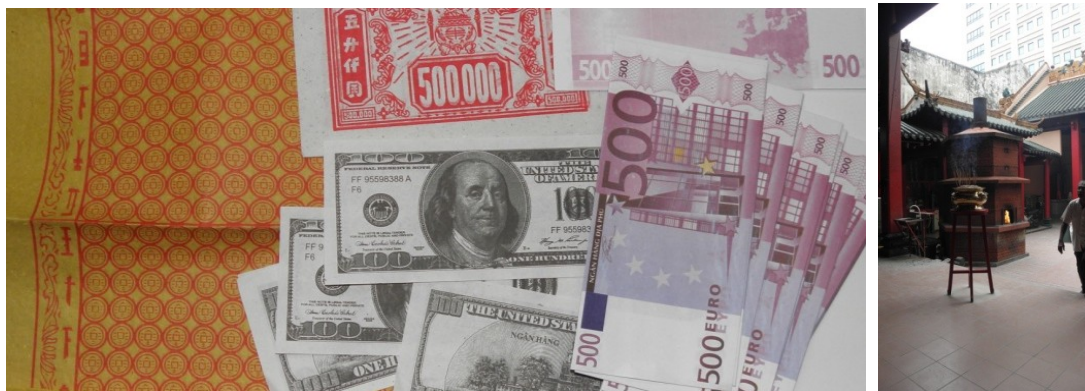
Příklady uvedené v kapitole dokumentují vybrané typy změn kultury pohřbívání poslední kategorie – interakce rozličných kultur.

KULTURA POHŘBÍVÁNÍ PŘIZPŮSOBUJÍCÍ SE NOVÝM LEGISLATIVNÍM PODMÍNKÁM

Vietnam byl ovlivněn mnoha náboženskými a duchovními proudy, zejména konfucianismem, taoismem a buddhismem. Mimo tří uvedených tradičních proudů, má velký význam i křesťanství a v horských oblastech animismus. Vzájemným ovlivňováním a prolínáním kulturním a náboženských prvků (tzv. synkretismem) dala interakce vzniknout novým náboženstvím, např. kaodaisu. Nezanedbatelnou část populace tvoří nevěřící. Je zřejmé, že kultura pohřbívání se u jednotlivých skupin obyvatel bude částečně lišit, projeví se v ní však vzájemně vlivy ostatních duchovních směrů. Vietnamci, imigrující do jiného prostředí vzhledem k střetům různých kultur nemají významnější problém adaptovat se na novou kulturu a přitom zachovat svou tradiční. U pohřební kultury je situace složitější tím, že její **mantinely určuje nová legislativa**. Vietnamská komunita v Česku tak svou kulturu pohřbívání legislativním nárokům přizpůsobila (vtěsnala do mantinelů), a veškeré navazující rituály a tradice zachovala ve formě jakéhosi **kompromisu** (Ho 2012). V případě úmrtí je nebožtík buďto (a) pohřben do země, (b) zpopelněn a popel je uložen doma na oltáři nebo v chrámu, (c) zpopelněn a popel je poslán do vlasti, kde je uložen ve chrámu.

Tradičním vietnamským pohřbem je pohřeb do země, přičemž se rodina po třech dnech vrací, otevírá rakev a modlí se při ní. Truchlení trvá sto dní, po jejichž uplynutí rodina slaví tzv. *tot khoc* – konec slz. Tak jako v ostatních společnostech i ve Vietnamu došlo ke zjednodušení pohřebních rituálů. Významný prvek rituálů a to uctívání kultu předků však zůstal a ten je přenášen a praktikován migrujícími Vietnamci i v jiných legislativních podmínkách. Zemřelí předci jakoby nikdy neopustili rodinu a jsou uctívání u oltáře, který se nachází přímo v domech nebo v rodinných chrámech. To, že duše předků podle Vietnamců stále žijí, dokumentuje fakt, že jim jsou přinášeny obětiny v podobě jídla, pití, květin a dárků. Vietnamského pohřbu v Česku se smí účastnit pouze rodina zemřelého a obřadní místnost musí být tradičně vyzdobena (pohřební barvou je bílá). Důležitým rituálem je pálení předmětů, které jsou tímto aktem posílány zemřelému. Aby je mohl využívat. Páleny jsou papírové napodobeniny předmětů, které měl zemřelý rád a které by mohl potřebovat repliky peněz, cigaret, aut... Proces adaptace rituálů na nové kulturní podmínky vidím i ve změně měny, ve které jsou obřadní peníze vyráběny a spalovány. Novou používanou měnou jsou eura. Porovnání tradičních typů replik a těch nových je na obrázku 36. Zajímavostí je, že na eurech a dolarech je vyskytuje nápis *NGÂN HÀNG ĐIA PHỦ* - *záhrobní banka* (Ho 2012).

Některé kultury (např. z oblasti východní a jihovýchodní Asie, indiáni ze Severní Ameriky), věřily v to, že duše/duch jde po smrti ke slunci, do nebe nebo nějaké jiné části vesmíru než je země. Kouř při zpopelňování byl považován jako nejvhodnější prostředek k tomu, aby se zemřelý do nebe dostal (James 1928). Na tomto principu fungují rituály, které zahrnují pálení předmětů, které skrze oheň a kouř posílají pozůstalí zesnulým.

Obr. 36: Symbolické peníze, které pozůstalí pálením posílají zemřelým
Foto: M. Hupková 2012

Migrací do zcela odlišného kulturního systému dotyční ztrácejí celý podpůrný systém k realizaci pohřebních rituálů. Zejména chybí tzv. odborník na smrt (specialista na rituály), který v dané kultuře výrazně ovlivňoval vnímání a vyrovnání se se smrtí (Hytych 2006, Parkes, Laungani & Young 1998). Odborníkem na smrt může být doktor, duchovní, mnich.

Dalším příkladem změny kultury pohřbívání v důsledku změny legislativy, či politických podmínek je situace v **Číně** (Newall 1985). Od šedesátých let minulého století se uskutečňovala transformace (a standardizace) **pohřebních zvyků jako jedna ze součástí reformu komunistické vlády**. Změna nastala v souladu s konceptem patrilinearity³⁷ a jednotnosti. Byla prosazována kremace jednak z důvodů (a) sociálních (vzhled a výzdoba hrobů upozorňuje na sociální nerovnosti), (b) ekonomických: „*iracionální chaotická výstavba hrobů brzdí rozvoj země*“ (propagandistické heslo přeloženo z Dubach 2012, s. 145), ale zejména z důvodu (c) prostorové úspory – klasické hroby jsou hluboké, ve velkých městech na ně není dostatek prostoru³⁸ a na venkově se pohřbívá bez řádu nebo ohledu na soukromé vlastnictví. Podobné proměně kultury pohřbívání z ideových důvodů došlo rovněž v Severní Koreji (Dubach 2012).

³⁷ společnost, kdy se hodnoty a majetek dědí po otci

³⁸ podobný problém nalezneme v mnoha velkých městech východní Asie

INTERAKCE ROZMANITÝCH KULTUR

To, že může interakce několika náboženství ústit ve vznik specifické kultury pohřbívání, bylo naznačeno v případě Vietnamu. Ovlivnění kultury pohřbívání závisí na tom, do jaké míry je jedna kultura té druhé podřízená a **musí se jí přizpůsobit**. Přizpůsobení nastává při imigraci menšin do nového právního prostředí. Vzájemné ovlivňování kultur pohřbívání v minulosti nastalo při **kolonizaci**. Příklad Nového Zélandu uvádí, jak se ovlivnily kultury pohřbívání původních Maorů a příchozích Evropanů.

Původní Maorské obyvatelstvo přišlo na Nový Zéland, maorsky *Aotearoa*, přibližně na přelomu prvního a druhého tisíciletí z Polynésie. Evropská kolonizace začala v osmnáctém století. Střety původních obyvatel a nově příchozích se neobešly bez problémů a sporů především o půdu. Evropané na Nový Zéland přinesli křesťanství, které dalo interakci s domorodým náboženským animistickým systémem Maorů vzniknout specifickému maorskému křesťanství. Na obrázku 37 je vidět maorsko-křesťanský kostel v Jeruzalémě (NZL), kde je mimo typického maorského uměleckého (řemeslného a výtvarného) stylu patrné prolínání symboliky obou náboženských systémů: (a) na obraze ukřižování Ježíše má Ježíš maorskou podobu a posvátné symboly (tetování, zbraň), (b) na obraze madony jsou opět maorské postavy s maorskými symboly (čelenka, náhrdelník *pounamu*) a (c) maorské dřevořezby, vitráže a zdobení oltáře. Stejně tak jako došlo **prolínání prvků náboženství**, došlo také k prolínání kultury pohřbívání.

Obr. 37: Jeruzalém, NZL
Foto: M. Hupková 2012

V první polovině devatenáctého století začaly být zakládány první hřbitovy evropských osadníků. Původně byly hřbitovy odděleny od maorských hřbitovů (obr. 38). Hřbitovy jsou považovány za *tapu*, čili něco posvátného. Před odchodem ze hřbitova je potřeba smýt

ze sebe posvátno, proto je na maorských hřbitovech voda. Po prolnutí kultury pohřbívání i hřbitovů se tento zvyk praktikuje i ve zbytku společnosti a voda na umytí se vyskytuje na většině hřbitovů.

První pozměněné maorské hřbitovy jsou vidět na obrázku 39, kde je patrný rozdíl mezi původním hřbitovem a zobrazeným, ale stále je jasné odlišitelné, že se jedná o hřbitov maorský, s maorskými nápisy a specifickým charakterem. **Prolínání kulturních prvků** vznikla nová kultura pohřbívání, řekla bych nikoliv společná, ale obě kultury byly modifikované. Společným rysem je však to, že se začalo pohřbívat ve společném prostoru. Prolínání obou kultur a hledání jakési nové *kiwi*³⁹ kultury je typické nejen pro segment související s pohřbíváním, ale také pro módu, jídlo, umění⁴⁰.

Obr. 38: Rotorua, NZL
Foto: M. Hupková 2012

Obr. 39: Hinehopu, NZL
Foto: M. Hupková 2012

Maoři přistoupili k využívání **společných hřbitovů** z praktických důvodů úspory místa a rovněž protože se sami nepovažují za stoprocentní Maory a každý má příměs evropské krve (Awatuna 2012). Polynésané jsou proti kremaci, protože tělo je pro ně svaté. Maoři, pod vlivem evropské kultury nevylučují kremaci, neboť pro ně je důležitá spíše duše nežli tělo. Důraz je kladen zejména na to, co smrti předchází, protože cesta duše po smrti je daná a na tom, co se přesně děje s tělem příliš nezáleží. Duše odchází do vlasti předků *Hawaiki* přes nejsevernější výběžek severního ostrova, kde se ukazují jako vlnobití v oceánu. Důležité jsou rituály pohřbu předcházející, při nichž je tělo hlídáno po tři dny v *marae* (posvátné stavbě, která slouží pro účely setkávání), rodina se modlí a vykonává různé obřady. Rok po pohřbu je na hrob zasazen náhrobek, který v současnosti odráží vliv původní i evropské

³⁹ jako Kiwi jsou označováni lidé pocházející z Nového Zélandu, a to ať jsou dominantně maorského či evropského původu

⁴⁰ Původně maorský koncept *Te Whare Tapa Wha*, který je založen na interakci čtyř elementů fyzického (*tinana*), sociálního (*whānau*), emocionálního (*hinengaro*) a spirituálního (*wairua*), je široce používán ve vzdělávání a zdravotnictví, konkrétně je zahrnut ve strategii novozélandské paliativní péče, jak objasňují Egan, MacLeod a kol. (2011)

kultury (obr. 40 a 41). I když je tradiční pohřeb do země, začíná se kremace u Maorů zavádět z důvodu nižších finančních nákladů.

Z obrázků je patrné, že prolínání maorské a evropské kultury pohřbívání vedlo k jejich **modifikacím a sblížení**. Současné maorské náhrobky se vyznačují anglickými nápisy, některé náhrobky evropských osadníků pak naopak obsahují maorské symboly. Odhaduji, že podobný vývoj změn kultury pohřbívání mohl nastat v případě Austrálie či Jižní Afriky, kde však probíhaly jiné společenské a politické procesy.

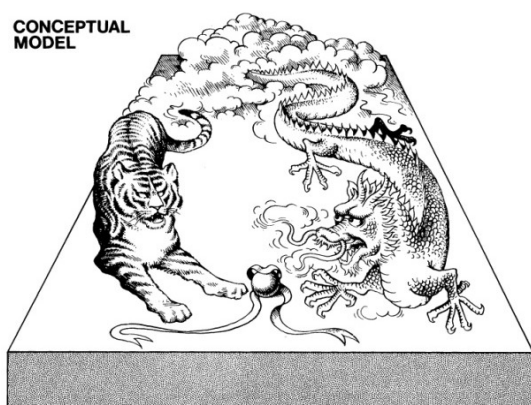
Obr. 40: Hinehopu, NZL
Foto: M. Hupková 2012

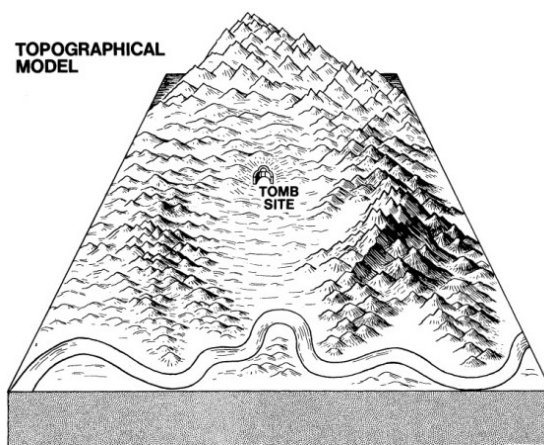
Obr. 41: Waimate North, NZL
Foto: M. Hupková 2012

Regionem, který je typický soužitím rozdílných kultur, s rozdílnou kulturou pohřbívání, je jihovýchodní Asie. Kultury se vzájemně ovlivňují, přičemž někdy si zachovávají svou původní podobu, jindy jsou více ovlivněny jinými a mohou dát vznik úplně novým. Rozšířenou kulturou v celé oblasti je čínská komunita, která si zachovává svou kulturu, nedochází k prolínání kulturních prvků, avšak je nucena se přirozeně adaptovat na nové podmínky a soužití s jinými společnostmi – i např. evropskými kolonizátory. Čínská pohřební kultura vycházející z učení Feng Shui, jak uvádí např. Teather (1998), se musela přizpůsobit okolním podmínkám a zároveň ovlivnila jiné kultury pohřbívání. Vliv na polohu hřbitova má tradiční čínské učení Feng Shui (v překladu vítr a voda), které je kombinací filosofických, náboženských, astrologických, kosmologických, matematických a geografických konceptů vedoucích k souznění s přírodou. **Z geografického hlediska považují Feng Shui za zajímavé, neboť představuje jakési lokalizační faktory umístění určitého objektu nebo stavby** – např. hřbitova. Zjednodušeně řečeno, definuje Feng Shui vhodnou polohu objektu tak, aby co nejlépe odpovídal konceptu z hlediska geografického (umístění vůči světovým stranám), geomorfologického (tvar reliéfu) a klimatického (umístění vůči větru a vodě). Příklad hledání vhodné polohy pro objekt v souladu s učením Feng Shui je na obrázcích 42

a 43. Učení Feng Shui se uplatňuje při umisťování čínských hřbitovů (Lai 1974). Čínská pohřební kultura se vyznačuje druhým pohřbem⁴¹, jehož úlohou je připravit nebožtíka na setkání s předky. Nebožtík je při prvním pohřbu odloučen od zbytku společnosti, druhý pohřeb má za úkol jej separovat úplně a spojit s předky. Nebožtíkovi jsou vyjmuty zuby, aby byl nadobro odloučen od společnosti⁴² a neublížil předkům. Při druhém pohřbu jsou separovány a očištěny kosti od zbytku těla, je obnovena čistota kostí a znova složena kostra za použití principů Feng Shui (Tsu 2000). Je patrné, že čínský pohřeb má svá přesná striktně daná pravidla. I přesto je na pohřbu možné vidět ve tvářích pozůstalých spíše klid a smíření, mnoho (na naše poměry kýčovitých) barev a zpěvu (což je pro asijské kultury typické). Čínské pohřby plně odrážejí jejich mentalitu a styl života.

Obr. 42: Teoretický model ideálního Feng Shui místa
Zdroj: Lai 1974, str. 509

Obr. 43: Topografický model ideálního Feng Shui místa
Zdroj: Lai 1974, str. 509

⁴¹ v podstatě se jedná o exhumaci

⁴² jídlo jako obětina patří do mnoha kultur - v Číně je tento vztah velice úzký a požíváním pokrmů na hrobech se utváří úzký vztah mezi společností a nebožtíkem. Vyjmutím zubů je vztah přerušen.

VI.

POJETÍ KONCEPTU DEATHSCAPE

V ZÁPADNÍM SVĚTĚ V SOUČASNOSTI

Změna kultury pohřbívání v Západním světě v moderním a postmoderním období studovaná v předchozích kapitolách ústí v redefinici pojmu *deathscape* - krajin a míst, jejichž podoba a vztahy jsou smrtí (procesem umírání, pohřbívání i truchlení) ovlivňovány. Hřbitov, nejtypičtější prostor připomínající smrt a konečnost života, s obecným vývojem společnosti a jejím chápáním smrti **mění své funkce a významy**. Hřbitov je materiálním projevem kultury pohřbívání a reflektuje její minulost i současnost. Nové typy způsobu pohřbívání, které vznikají kvůli požadavkům moderní společnosti mít volbu, vyšší flexibilitu, vyjádřit vlastní názor, rozšiřují *deathscape* o nová místa (pomníky u silnic, popel vysypaný v přírodě, na zahradě aj.) a zároveň proměňují významy míst klasických, zejména hřbitovů. Jak se proměnila funkce hřbitovů v sídlech a krajině? Jak se vyvíjí role konkrétního místa v procesu pohřbívání, čili místa hrobu? Protože významná část práce vychází z terénního pozorování hřbitovů a interpretace pozorovaného, v závěru kapitoly vytvářím přehled toho, jak lze společnost charakterizovat prostřednictvím terénního pozorování. Přehled základních prvků, pozorovaných na hřbitově jsem uvedla již v diplomové práci (Hupková 2008). Během výzkumu byl však přehled nejen doplněn, ale také zcela nově koncipován. Inspirace novými koncepcemi studia hřbitovů jsem doplnila zkušenostmi z vlastního pozorování v zahraničí.

VÝZNAM HŘBITOVA

Hřbitov je místem, kde se ukládají ostatky zemřelých, ale přesto jej považuji za prostor určený spíše živým. I když ze samotné podstaty konečnosti života smrtí následující výrok nemá smysl, tak mrtvým na místě pohřbení vlastních ostatků nezáleží. Uživateli hřbitovů jsou **živí, kteří jim dávají významy a funkce**. Oponenturu tomuto postoji nacházím ve článku Kapišinske (2009, s. 251), která udává, že: „*ako je smrť opakom života, aj pohrebné miesta vychádzajú z negácie pristorov určených k užívanie živými*“.

S určováním funkcí/změnou funkcí přímo souvisí také poloha/změna polohy hřbitovů. Nejvýznamnější změna polohy hřbitovů v Česku proběhla v osmnáctém století, kdy byl v českých zemích vydán v roce 1784 Josefem II. Dvorský dekret, který zakazoval pohřbívání v kostelech a kolem nich a bylo nařízeno budování nových hřbitovů v extravilánu (Pešlová 2007). Změna nastala z hygienických důvodů, měla však další symbolické významy. Hřbitovy umístěné mimo sídla se stávaly nejen fyzickými ale i metafyzickými hranicemi sídel. Staly se tak myšlenkovou zdí a součástí sakralizovaného městského opevnění (Bogdanovic 2002 a Heathcote 1999 in Kapišinská 2009). Odsunutí hřbitovů za hranice intravilánu, umocnilo nastupující oddělování světa živých a světa mrtvých a postupnou tabuizaci smrti.

Změna vlastnictví či správy hřbitovů, která (nejen) v Česku nastala během dvacátého století, znamenala, že z v první řadě posvátných míst, která spravovaly církve, se staly prostory sloužící veřejnosti, prostory, které slouží k pohřbívání, plní funkci pohřební infrastruktury. Proměny vlastnické struktury odrážely měnící se vztah církve a státu a dopad sekularizace v praxi. Nový statut hřbitovů se projevil v praktickém využití prostoru i v jeho vnímání společností.

Náboženské instituce nabývaly v průběhu své existence převážně nemovitý majetek, který sloužil k bohoslužebným účelům, ale zároveň jeho obhospodařováním byla církev soběstačná v každodenním praktickém životě. S narůstající sekularizací evropské, resp. české společnosti se snižoval vliv náboženských institucí, rozsah jejich majetku a s tím i jejich význam jako symbolů v religiózní krajině. Mnoho náboženských staveb a nemovitého majetku v průběhu posledních padesáti let změnilo své využití od náboženského k nenáboženskému účelu (Knippenberg 2005). Církevní majetek změnil účel svého využití také z důvodu politických změn a to především nástupem autoritativních (nejvíce komunistických) režimů. Tyto diktátorské režimy vnímaly náboženské instituce jako překážku k úspěšnému procesu ovládnutí a manipulace společností. Snažily se omezit svobodu slova a shromažďování a současně ovládat nebo přímo zabavit církevní majetek a tím oslabit roli církví ve společnosti (Hupková & Havlíček & Reeves 2013?). Proces zabavování a restituce církevních majetků představuje v postkomunistických státech velkou kauzu, v Česku stále nevyřešenou. Zabavením majetků byl ovlivněn fyzický stav, využití a funkce sakrálních objektů. Proces nebyl jen odbočkou ve vývoji, ale mnohdy ústil v nastartování zcela jiné trajektorie vývoje takto postižených lokalit s celou škálou sociálních, ekonomických a kulturních dopadů.

CO KONKRÉTNĚ TVOŘÍ DEATHSCAPE?

Ericsson (2010) definuje pojem *necral land* (mrtvá země). Vychází z toho, že pojem *deathscape* studuje v první řadě krajinu jako celek a v ní nekrogeografické aspekty, kdežto pojem *necral land* se zabývá primárně prostorem (zemí, půdou), který je určen k pohřbívání. Zároveň diskutuje pojem *necral space* (mrtvý/pohřební prostor), jenž zahrnuje místa určená k pohřbívání. Pojem zavádí z toho důvodu, že běžněji užívaný termín *burial space* (pohřební prostor) nezahrnuje krematoria a místa uložení popela. Dle platné české legislativy (Zákon č. 256/2001 Sb.) však pojmy pohřeb/pohřební/pohřebiště znamenají jednak pohřeb do země, jednak zpopelnění. Lze usuzovat na to, že by v případě legalizace jiných forem nakládání s lidskými ostatky zmíněné pojmy zahrnovaly i jiné typy pohřbů. Domnívám se, že pojmy *burial space* a *necral space* jsou s přihlédnutím k diskusi Ericssona shodné. Domnívám se také, že ačkoliv pojem *necral land* může být s ohledem na studovanou problematiku vhodnější, považuji zavádění nových (podobných) termínů za zmatečné a nepřehledné.

Co konkrétně si můžeme v českém prostředí **představit pod pojmem *deathscape***? Sestavila jsem přehled míst, která považuji za součást české *deathscape*. Pro větší přehlednost a ukázání rozdílů mezi nimi jsem je utřídila v kategorie a to (a) aktivní (veřejné a soukromé), (b) neaktivní, (c) symbolické a (d) účelové. Charakteristiku jednotlivých kategorií jsem začlenila do tabulky 13. Pojem *veřejný* v kategorizaci označuje místa (objekty) v krajině běžně viditelná a lidmi identifikovatelná, neoznačuje vlastnický vztah.

Tabulka 13: Typologie *deathscape* v českém prostředí

(a) Aktivní Místa využívaná k pohřbu (k ukládání ostatků či provádění pohřebních obřadů)	
Veřejné Hřbitovy	<ul style="list-style-type: none">▪ areál hřbitova▪ hroby▪ kolumbária▪ hřbitovní kaple▪ kenotafy⁴³▪ rozptylové loučky▪ vsypové loučky▪ obřadní síň
Krematoria	<ul style="list-style-type: none">▪ krematorium▪ areál krematoria▪ kolumbária▪ rozptylové loučky▪ vsypové loučky
Privátní Urny v obydlích Rozprášený popel v krajině	

⁴³ symbolické náhrobky zbudovaný pro zemřelého, jehož tělo je nezvěstné, nebo bylo pohřbeno jinde

(b) Neaktivní Místa využívaná v minulosti k pohřbu	
Zrušené hřbitovy Kostely s hroby světců Kostnice ⁴⁴ Mauzolea Mohyly Krypty	<ul style="list-style-type: none"> ▪ kolem kostelů ▪ ve vysídleném pohraničí
(c) Symbolické Pietní místa bez ostatků sloužící jako upomínka na smrt (v procesu vzpomínání a truchlení)	
Vojenská pietní místa Pomníky obětem nehod a neštěstí Domácí oltářičky Virtuální hřbitovy	<ul style="list-style-type: none"> ▪ vojenské hřbitovy ▪ vojenské hroby ▪ místa reálných bitev ▪ místa symbolická (typicky pomníky na návších) ▪ místa reálných neštěstí ▪ místa symbolická (pomníky) ▪ digitalizované databáze hrobů ▪ fiktivní hřbitovy
(d) Účelová Místa a zařízení, ve kterých se přechodně nacházejí mrtvá těla	
Márnice a domy pohřebních služeb Pitevny a anatomické ústavy Patologické ústavy	

Zdroj: vlastní tvorba

Některé z míst se vyznačují uložením lidských ostatků, některé z nich jsou **pouze symbolické**, vytvořené jako upomínky na tragické události. Domácí oltářičky (tak, jak je vymezil Heřmanský 2003), jsou artefakty v obydlích, které připomínají zesnulého (zejména fotografie) a vztahují se k němu ritualizované úkony, které jsou prováděny na hřbitovech – zapalování svíčky, kladení květin, údržba, vzpomínání a rozjímání. Tyto oltářičky lze považovat za alternativu hrobu na hřbitově pro osoby fyzicky vzdálené hrobu, které nemají možnost navštěvovat hrob pravidelně/často. Dalším příkladem jsou částečně také vojenská pietní místa, která mohou být skutečnými hroby osob, které zahynuly v důsledku účasti na vojenské operaci nebo *pouze* symbolickým památníkem, který nás upozorňuje na smrt a zaznamenává minulé události formou pamětní desky, pomníku či jiného objektu (obr. 44). Díky charakteru vojenských pietních míst, kdy upomínají na historické události, které jsou často zdrojem rozporů, kontroverzí a křivd v rámci

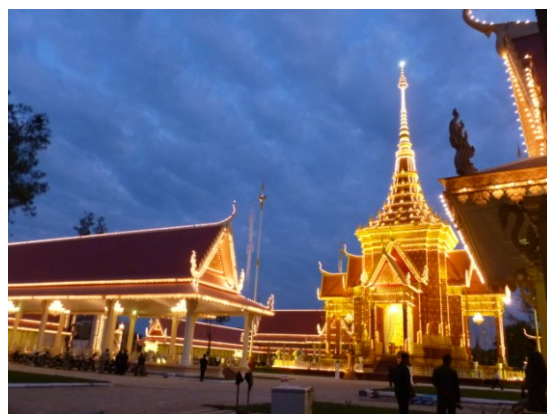
⁴⁴ od čtrnáctého století, kdy začaly propukát mory a nebyl dostatek místa na hřbitovech (tehdy omezených hřbitovni zdí – kolem kostela) vznikaly kostnice, kam se ukládaly vykopané kosti mrtvých

společnosti, podléhá jejich aktuální význam vlivu politické orientace a náladě společnosti v té které době (Jewett 2003). Na rozdíl od *běžných* hřbitovů jsou vojenské hřbitovy předmětem turistického zájmu, protože označují konkrétní událost, vzpomínku a mají přívrstevnost hrdinství a nedobrovolně položeného života v rámci vyšších zájmů. Běžný hřbitov by v kontrastu s tím mohl být chápán jako **prostor anonymní smrti**. Což mohou ještě více umocňovat strohé, neosobní a uniformní náhrobky.

Specifické postavení mají dočasné typy symbolických *deathscapes* – typicky místa ceremoniálního pohřbu panovníků. Jedná se o místa, která jsou zřízena pouze za účelem slavnostního pohřbu panovníka a po obřadu jsou zničena. Zřízení takových staveb vzhledem k jejich funkci (ceremoniální) podle mého názoru⁴⁵ preferuje lokalizační faktory (a) blízkosti důležitých veřejných budov (místo vládnutí, místo bydliště panovníka, místo spojené s vírou) a (b) možnosti seskupení velkého počtu truchlících (volné prostranství, přístupnost). I přesto, že je ono místo (symbolickým) hrobem dočasně a nemusela po něm zůstat památka v podobě náhrobku nebo jiného značení, zůstává prostor ovlivněn smrtí i do budoucna (můžeme ho označit za *deathscape*) prostřednictvím vzpomínek zúčastněných a jejich předávání, resp. prostřednictvím fotografií. Na obrázku 45 je vyfotografované rozestavěné krematorium a chrám určený k vykonání pohřebního obřadu⁴⁶ zemřelého kambodžského krále Norodoma Sihanouka v Phnom Penhu. Tato velkolepá stavba se nachází poblíž královského paláce v centru města, jeho výstavba trvala 3 měsíce a její náklady dosáhly 1,2 milionu dolarů.

Obr. 44: Svidník, SVK
Vojenské pietní místo
Foto: M. Hupková 2009

Obr. 45: Phnom Penh, KHM
Obřadní krematorium krále Norodoma Sihanouka
Foto: M. Hupková 2013

⁴⁵ založeném na pozorování výstavby ceremoniální hrobky v Phnom Penhu, rozhovoru s Vornem (2013) a dle studie Metcalfa & Huntingtona (2010)

⁴⁶ Král zemřel 15. října 2012, pohřeb se uskutečnil 4. února 2013

Dva týdny před Dušičkami, liturgickým, ale dnes v Česku všeobecně slaveným svátkem památky na všechny zesnulé, došlo ve Vranovicích na jižní Moravě k vandalismu na hřbitově. Byly zničeny hroby, náhrobky a vysypán popel z uren. Vysypání popela z uren považují za projev lidského hyenismu. Vědomá devastace hmotných prvků na hřbitově souvisí s nedostatkem úcty výtržníků ke hřbitovům a jejich vnímání pouze jako míst užitkových, míst veřejné služby. Domnívám se, že moderní vývoj společnosti, vztah ke smrti a vyzdvížení užitkové funkce hřbitovů, potlačily symbolické a pietní významy hřbitovů.

Se vzrůstajícím významem informačních technologií a trávením volného času ve virtuálním světě, lze rozšířit rozsah pojmu *deathscape* i za hranice fyzického světa. Ve **virtuálním prostoru** se objevují hřbitovy v několika formách, přičemž všechny mají víceméně nahradit fyzický kontakt lidí s hrobem, který nelze vykonat např. vzhledem k velké vzdálenosti, či nedostupnosti hrobu. Kromě aplikací obsahujících databáze hrobů, jež slouží také praktickým účelům⁴⁷, existují také zcela fiktivní virtuální hřbitovy, které lze považovat za jakousi hru, ve které člověk vytváří náhrobky zesnulých a připomíná (si) jejich život. Za povšimnutí stojí, že takové virtuální náhrobky mnohdy nesou více informací o zemřelých než náhrobky reálné. Za zcela nový koncept považují server DeadSoci.al, který lze s nadsázkou označit na komunikační síť mrtvých s živými. Zatímco virtuální hřbitovy představují místa ve virtuálním prostoru, která vytvářejí živí proto, aby jim umožnili truchlit a vzpomínat na zesnulé, server Deadsoci.al je naopak vytvářen zemřelými pro živé. Funguje na principu založení účtu, který po smrti objednatele zasílá vzkazy pozůstalým (např. přání k narozeninám).

Ke „komunikaci“ živých se zemřelými patří i fenomén dnešní doby – sociální síť facebook. Facebookové stránky mohou existovat i po smrti jejich majitele. Podle pravidel facebooku (Facebook 2013) je účet po smrti majitele po nahlášení a ověření buďto *zvěčněn* nebo odstraněn na žádost podloženou rodným listem, úmrtním listem a úředně ověřeným dokladem o tom, že žadatel odstranění je správcem pozůstalosti. Tzv. zvěčnění je ponechání stránky zesnulého tak, aby sloužila v procesu truchlení, jako vzpomínka a prostor pro komunikaci pozůstalých a „komunikaci“ se zemřelým.

Facebook může být tedy jednak médiem pro (a) přenos informace o smrti, (b) kolektivní truchlení a (c) „komunikaci“ s mrtvým. Po oznámení úmrtí na facebooku (obrázek 46⁴⁸) se následně mohou objevit i vzkazy přímo zemřelé osobě, jak uvádí také Walter (2012).

⁴⁷ Bratislavské krematorium plánuje propojit databázi hrobů s možností online objednání služeb jako je úprava hrobu, zapálení svíčky nebo položení květin

⁴⁸ zobrazená informace o smrti Sovanna Vorna, který byl mým respondentem při terénním výzkumu v Kambodži, byla zveřejněna na jeho facebookovém profilu (jako informace veřejná)

Podle pravidel facebooku lze zesnulé osobě dokonce poslat soukromou zprávu. Co vede autory takových příspěvků a zpráv k jejich vytvoření? Jak je tím deformován proces truchlení? Nastíněnou problematiku považuji za vhodnou látku k psychologické analýze.

Obr. 46: Informování o smrti prostřednictvím facebooku

Rodina umístila na facebookový profil zemřelého zprávu o jeho smrti, včetně fotografie zesnulého z dopravní nehody. Domnívám se, že toto koresponduje s historií Kambodže, neboť kvůli genocidě smrt byla (a stále je) neustálou součástí života Kambodžanů. Dále rodina přiřadila informaci o místě a času pohřbu, včetně kontaktu. Na stránce zesnulého se ihned začaly množit vzkazy zesnulému, jeho fotografie a diskuse truchlících.

Zdroj: Facebook 2013

Jsou rovněž zakládány facebookové stránky (nebo skupiny), které sdružují lidi, truchlící po například veřejně známé osobě⁴⁹. Detailní analýzu kolektivního truchlení ukazuje prostřednictvím facebookové stránky založené na počest zemřelého slovenského hokejisty Pavla Demitri ve své práci podrobně Hrábek (2012).

ROLE MÍSTA V POHŘBÍVÁNÍ

Zapojení dimenze virtuálního prostoru do diskuse o *deathscapes*, vede k úvahám o tom, do jaké míry je ještě v Západním světě důležité konkrétní místo pohřbení (uložení ostatků). Zjišťuji, že dochází k **oddělování míst, kde jsou lidé pohřbeni a míst, kde pozůstali truchlí a vzpomínají**. Toto je umožněno díky zvýšené flexibilitě uložení ostatků - primárně díky zavedení kremace, která toto umožňuje. Současná praxe pohřbívání – flexibilita naložení s popelem – není fixovaná na konkrétní místo. Nejen ve smyslu pohřbení do míst k tomu určených (hřbitovů), ale i v tom smyslu, že jedno konkrétní místo pohřbení, kde se nacházejí ostatky, prostě neexistuje (např. při rozptýlení popela ze skály, u oceánu). Je to dáno samotnou materiální podstatou popela, který má možnost poletovat ve větru, a často tomu

⁴⁹ facebooková stránka „Michael Jackson Legend Never Die“, věnovaná památce zemřelého krále popu Michaela Jacksona má přes 300 tisíc fanoušků

tak je, když dojde k jeho rozptýlu tedy rozprášení (Prendergast & Hockey & Kellaher 2006). Možnosti jsou omezeny legislativou, resp. povolením ukládat popel mimo k tomuto účelu stanovená místa. V legislativních úpravách, se kterými jsem se setkala, byla konkrétně zmiňována tato místa: areály hřbitovů, krematorií, zahrady k tomu určené, moře/oceán, pozemky v osobním vlastnictví. Postupně může docházet k uvolňování takových předpisů o umísťování popela, jako např. v Belgii, kdy byl zákonem v roce 2001 povolen rozptýl popela mimo hřbitov.

Pro další potřeby práce vymezím několik důležitých pojmů. Místo, kam se po smrti člověka ukládají jeho ostatky, se nazývá hrob (Zákon č. 256/2001 Sb.). Pomníkem rozumím objekt, který slouží k upomínce na zemřelého a náhrobek je specifický typ pomníku, který slouží k upomínce na zemřelého a nachází se v bezprostřední blízkosti místa, kde jsou uloženy jeho ostatky. Vztyčení pomníku (náhrobku) přetváří **anonymní prostor na místo s konkrétním významem**.

Hřbitov je místo, kde se protínají (a zejména v minulosti protínaly) tři aspekty, které považuji za určující pro **charakter hřbitova** a které v moderním období **začaly proměňovat svou váhu**. Jedná se o aspekt (a) fyzický: uložené ostatky, (b) symbolický: pomník ve formě náhrobku, (c) prostorový: vztahování ke konkrétnímu jasně vymezenému a identifikovatelnému místu. Všechny uvedené aspekty vykazovaly v minulostech hřbitovy s hroby klasickými, urnovými a kolumbárii – hroby/urny se nacházely na konkrétním místě na hřbitově, obsahovaly ostatky (i ve formě popela) a byl přítomen náhrobek (deska) s identifikačními údaji zemřelého. V současnosti některé aspekty pro hřbitov typické z něj mizí a projevují se u jiných typů *deathscapes*. Přítomnost aspektů ve vybraných typech v současnosti aktivních individuálních *deathscape*, tedy těch, které lidé vytvářejí po smrti jejich blízkých, jsou shrnuty v tabulce 14:

Tabulka 14: Přítomnost pozorovaných aspektů v různých typech *deathscape*

	Fyzický Ostatky/popel	Symbolický Pomník	Prostorový Konkrétní místo
Hřbitovy			
Hroby	ANO	ANO	ANO
Kolumbária	ANO	ANO	ANO
Vsypové loučky	ANO	NE	NE/ANO
Rozptylové loučky	ANO	NE	NE
Symbolické hroby	NE	ANO	ANO
Veřejné prostory ostatní			
Pomníky u silnic	NE	ANO	ANO
Rozptýl ve volné přírodě	ANO	NE	NE/ANO

Privátní prostory

Rozptýl na soukromém pozemku

ANO

NE (většinou)

NE/ANO

Urna ponechaná doma

ANO

NE

ANO

Zdroj: vlastní tvorba

Kategorie ANO/NE značí, že přesné místo není sice v krajině zřetelné, ale že právě místo hraje při vzniku významnou roli. Vidíme, že žádné jiné *deathscapes* mimo těch klasických na hřbitovech nezahrnují všechny tři uvedené aspekty. Nabízejí se dvě otázky. Klesá **význam** konkrétního **místa v kultuře pohřbívání**? Vzhledem ke vzrůstu podílu rozptýlu a vsypu v Česku (na Slovensku se tento trend ještě příliš neprojevil) se zdá, že v této společnosti klesá. Podobný trend se na první pohled ukazuje i na Novém Zélandu, z terénního šetření však vyplývá, že oba trendy nejsou srovnatelné. Právě místo totiž hraje určující roli při volbě způsobu pohřbení na Novém Zélandu, možnost splynutí s přírodou a ne anonymní, nýbrž vybranou vztahující se ke konkrétnímu člověku. Analogická situace nastává, pokud si položíme otázku, zda klesá **důležitost hřbitovů v kultuře pohřbívání**. Na Novém Zélandu je význam i funkce hřbitova zachována, budováním symbolických hrobů na hřbitovech. Při požadavku flexibility uložení popela a důrazu na individualismus zůstala funkce hřbitova jako kolektivní reprezentace truchlení a vzpomínání zachována. Na obr. 47 je na standardním hrobovém místě pouze fotografie hrobu, který se nachází na jiném místě. Pomník reprezentovaný fotografií skutečného hrobu umožňuje pozůstalým symbolické propojení se vzdáleným hrobem. Hřbitov na Novém Zélandu má sice kolektivní hodnoty, ale podtrhuje individualismus osobitými náhrobky. Na slovenském a zejména českém hřbitově převažuje anonymita a přání splynutí s davem. Určitý vliv může mít i vnímání smrti českou a slovenskou společností, která vnímá hřbitovy veskrze pouze v negativním slova smyslu a příběh lidí na hřbitově by stejně neměl své posluchače.

Konkrétní, viditelné, veřejné a jasně identifikovatelné místo je důležité při pohřbívání významných osobností, neboť je zdůrazněn jeho kolektivní význam a spíše než schránkou s ostatky ho veřejnost vnímá jako symbolický pomník (symbolické významy převažují významy praktické/užitkové).

Specifické kategorie tvoří nyní módní objekty, do kterých je přidán popel zesnulých. Některé z nich – např. sochy a sošky v zahradách (obr. 48) lze považovat za typ *deathscape*, protože se jedná o jakési doplnění rozptýlu popela na soukromém pozemku o aspekt symbolický, o pomník. Jedná se v podstatě o místo uložení popela (podobně jako hrob a kolumbárium), avšak architekturou se významně odlišuje a než trendům funerální

architektury podléhá spíše trendům architektury zahradní. Mezi další příklady nových módních trendů uložení popela patří šperky, výrobky ze skla (vitráže, vázy, mísy, svícny), stromy (zemina při kořenech stromů je doplněna popelem), obrazy malované barvou s podílem popela, rakety na ohňostroje apod. Významům a vnímání *deathscapes* v privátních prostorách (zejména v zahradách) se blíže věnují Walter a Gittings (2010).

Obr. 47: Nelson, NZL
Foto: M. Hupková 2012

Obr. 48: Skulptury s vloženým popelem
Foto: <http://originalgardenmemorials.co.uk/>

HŘBITOVY V KRAJINĚ A V SÍDLECH

Čím je hřbitov v územním plánu? Jedná se o plochy občanské vybavenosti či se jedná o veřejnou zeleň? Zejména v rozrůstajících se městech, kde jsou hřbitovy významnou součástí veřejné zeleně, hřbitovy dostávají nové funkce, některé funkce jsou upozaděny a jiné akcentovány. Využití hřbitovů závisí na tom, jaké **typy uživatelů** na hřbitov přicházejí a s jakým cílem: (a) truchlit, (b) poznat, (c) odpočinout nebo (d) rozjímat. Hřbitovy (nebo jiné typy *deathscape*), kam lidé přicházejí zejména za poznáním, jsou turistická atraktivní pietní místa jako např. Leninovo mauzoleum v Moskvě, Arlingtonský národní hřbitov ve Washingtonu, hřbitov Père Lachaise a Pantheon v Paříži, Mohyla Míru u Slavkova u Brna, Tádž Mahal, Egyptské pyramidy. Odpočinková funkce hřbitovů je těsně spojena s poznávací, a je tou hlavní při považování hřbitovů více za plochy veřejné zeleně, parkové a klidové zóny, zejména ve velkých městech, ve kterých takové plochy často ustupovaly výstavbě. Poznávací a odpočinková funkce je kombinována při budování naučných stezek na hřbitově. Hřbitovy mohou být **jedinými místy, kde naleznete připomínku** osobností lokálního nebo regionálního významu (pokud nemají v obci postavenou sochu, bustu, pamětní desku apod.). Dobrá koncepce hřbitova jako naučné stezky je k vidění na hřbitově Wakapuaka v Nelsonu (NZL), která s sebou přináší však i problémy, viz dále. Stezka je rozčleněna na několik tematických naučných stezek – stezku významných žen, stezku

starostů, italskou stezku a stezku významných stromů. Domnívám se, že podobné stezky na hřbitově pomáhají nejen uchovat ve vědomí lidí místní historii, ale pomáhají umět číst hmotné kulturní prvky v krajině a chápat jejich významy a souvislosti.

(Nejen fyzické) **oddělení hřbitovů** (světa mrtvých) od světa živých ústilo v úzké vymezení jejich funkce – funkce pohřbívání a truchlení. V některých kulturách (např. muslimské) prostor hřbitovů koexistoval s městským prostorem a plynule přecházel jeden v druhý. Podobný princip nacházíme v současnosti, když je prostor hřbitova využíván jako park (Bogdanovic 2002 in Kapišinská 2009). Na obrázku 49 je hřbitov v centru Lipska, který je využíván jako park a klidová zóna. Hřbitovem vede několik cest a hřbitov není neprostupnou bariérou v městském prostoru. Je využíván chodci, cyklisty a zejména maminkami s kočárky a malými dětmi, které si hrají na náhrobcích (viz obr. 49). Úvaha nad tím, do jaké míry je možné a vhodné propojit prostor hřbitova s běžným městským prostorem u mě vyvstala, když jsem navštívila hřbitov v Nelsonu (NZL), jenž je celý volně přístupný vlastními motorovými vozidly. Důvodem je pravděpodobně velikost hřbitova a sklonitost terénu, povolení přístupu motorových vozidel však vede ke shlukování problematických osob na hřbitově. Což vede k projevům neúcty, výtržnictví – kouření cigaret a marihuany, konzumace alkoholu, odhazování odpadu. Faktorem, který rozhoduje o přístupnosti hřbitova je jeho otevírací doba a zamykání na noc, což je častým jevem v Česku a na Slovensku.

Některé hřbitovy mají strukturu podobající se morfologii města – síť ulic, laviček a hroby jsou uspořádané jako domy. V případě čínského hřbitova v Manile (PHL) hrobky mají skutečně podobu domů a celý hřbitov vypadá jako město. Domy mají veškeré vybavení včetně postele, toalety a koupelny a pozůstalí v nich tráví mnoho času. Arménský hřbitov, morfologií podobný městu je vidět také na obr. 50. Takové hřbitovy by se už měly označovat nekropole, které v překladu znamenají *město mrtvých*.

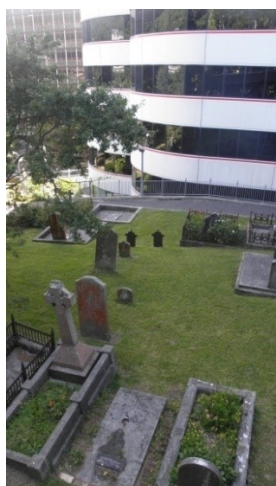

Obr. 49: Leipzig, DEU
Foto: M. Hupková 2010

Obr. 50: Khor Virap, ARM
Foto: M. Ištuková 2012

Zahrady a parky se vyznačují vyšší organizovaností zelených ploch než okolní příroda (a to také proto, aby se od ní odlišily). Zmíněná organizovanost a strukturovanost jakoby vytváří kontrast s divokou podstatou nespoutané přírody (viz také Burton 2010). Podle novoplatonského přístupu je možné snahy o zavedení řádu a geometrie do přírody považovat nikoliv za snahu změnit přírodu dle obrazu svého, ale za hledání božského pořádku či dokonalosti v ní (Crang 1998). Podle islámu je pohřeb návratem do přírody a hrob je místem vzpomínání (Death and Diversity 2012). První pohled na ilustrativní obrázky 51 a 52 dává odpověď na otázku, na kterém hřbitově je pohřeb návratem do přírody. Hřbitov ve Wellingtonu (a obecně ve větších městech na Novém Zélandu) je položen blízko centra města a obyvatelé jej využívají jako průchozí park a klidovou zónu města. Vzhledem k těsné blízkosti okolní vysokopodlažní zástavby a několikaproudé silnice umístěné přímo nad hřbitovem⁵⁰, však můžeme otázku postavit obráceně a to, zda je na hřbitově dostatečně **zachován klid a pieta**. Objektivní odpověď přináší předpisy ve formě stanovených ochranných pásem hřbitovů, které nařizují zachování několika metrů ochranného pásma kolem hřbitova. Objektivní odpovědi při tak emociálně silném tématu jako je smrt, mnohdy nemusí dávat uspokojující odpovědi. Domnívám se, že důvod, proč považují řešení prostorů hřbitovů na Novém Zélandu někdy za nedostatečně pietní a za příliš propojené s *živými* prostory města, vychází právě z **našich kulturních předpokladů vnímání smrti a hřbitovů**.

Obr. 51: Wellington, NZL
Foto: M. Hupková 2012

Obr. 52: Nižný Komárnik, SVK
Foto: M. Hupková 2009

Kontrastem k plánovitě a pravidelně uspořádaným hřbitovům jsou hřbitovy koncipované již v původním záměru jako park či lesní hřbitovy. Uspořádání takového hřbitova je neformální. Hřbitovy budované v přírodě nesou myšlenku **koloběhu zrození a smrti** a smrt může být

⁵⁰ výstavba silnice nad hřbitovem vyvolala velkou vlnu diskuse a protestů

interpretována jako návrat do lůna přírody⁵¹ (Kapišinská 2009). Podle Fink (2006) je vegetace často opomíjenou složkou výzkumu na hřbitově z pohledu humánních věd. Jalovec viržinský je na jihovýchodě USA znám jako hřbitovní strom. Podle Jeane (1989) je oblíbenost jehličnatých stromů dána jejich stálou zeleností, která tvoří paralelu s nesmrtelností.

Obr. 53: Žarošice, CZE
Foto: M. Hupková 2011

Obr. 54: Cēsis, LVA
Foto: T. Burda 2012

Hřbitov může být místo, v jehož zeleni se odráží regionální výskyt nebo preference vegetace (stromů, keřů) a někdy i poslední místo, kde může být zeleň zakonzervována (Barrett & Barrett 2001). Z terénního pozorování vyplynulo, že se nejedná pouze o zeleň, ale rovněž o materiál, ze kterého jsou vyrobeny náhrobky, zdobeny hroby a druhy květin na hrobech. Typizované náhrobky, hroby, rostliny na hřbitovech na Jižní Moravě níže porovnejte s typickými materiály a vegetací hrobů v Lotyšsku.

Návrat k přírodě v kultuře pohřbívání i v podobě hřbitova můžeme nazvat současným trendem. Domnívám se, že to souvisí se sekularizací společnosti a **hledáním jiných vyšších hodnot namísto těch, jež přináší náboženství**. Spirituální krajina označuje krajinu, která spojuje duchovní hodnoty s materiální přírodní složkou. Hřbitovy jsou významnou složkou takové spirituální krajiny. Jako příklad uvedu indonéský ostrov Lombok (IDN), kde byl specifický typ stromů na hřbitově považován za sídlo duše zemřelých, což ve své studii popisuje Telle (2009). Při bouři v roce 1997 byly stromy zasaženy bleskem a spadly na hroby. Dramatické porušení spirituality místa vedlo ke změně tamější kultury pohřbívání, která vycházela z odlišného chápání přírodních sil muslimskou majoritou. Incident se stal impulsem ke změnám tradiční kultury pohřbívání i podoby hřbitova v souladu s přírodou podle obecně platných muslimských zvyků (reformace pohřební kultury).

⁵¹ „Starí Slovania sadili stromy a (najmä lípy) a kríky na hroby, lebo verili, že sú sídlom duše“ (Kapišinská 2009, str. 254)

JAK DĚLAT PRŮZKUM NA HŘBITOVĚ – PŘÍBĚH HŘBITOVA

Koncepce průzkumu hřbitova sloužící k účelům vědecké studie je vždy odrazem vytyčených cílů práce a vymezení konkrétního tématu. Fink (2006) sestavila přehled prvků, které je možné na hřbitově sledovat, avšak s důrazem na studium zachování muslimské pohřební kultury v USA. Price (1966) hřbitovy kategorizoval (přiřadil jim určitou charakteristiku) a pozoroval jejich prostorové rozložení v Illinois (USA). Následující koncepce průzkumu hřbitova se nepokouší o detailní a úplný výčet toho, co na hřbitově sledovat, spíše představuje návod, **jak se na hřbitově rozhlédnout a co vnímat jako podstatné a nesoucí určitou výpověď**. Domnívám se, že hřbitov nejen reflektuje kulturu komunity žijící v určitém čase a na určitém místě (lokalitě), ale výrazně odráží životní postoje, hodnoty a životní styl společnosti (na mezo či makroúrovni) žijící v určitém čase.

Terénní pozorování hřbitova není postavené jen na objektivním určení (kvantitativních a kvalitativních) charakteristik, ale také na zaznamenání subjektivních znaků – estetiky, barevnosti, celkového dojmu zachování piety a důstojnosti. V tabulce 15 (str. 112) jsem vytvořila souhrn charakteristik, které hřbitov vyjadřuje o určité společnosti a k nim přiřazený přehled znaků/prvků, které nesou tyto informace. Jedná se o znaky společnosti, nikoliv o znaky lokální kultury, tak jak tomu bylo v práci Hupková (2008). Ilustrativní příklady pro jasnější představu přinášejí obrázky níže.

Obr. 55: Marquay, FRA
Tabulky na hrobech se vzkazy pozůstalých
Foto: M. Prusíková, 2012

Obr. 56: Gündoğmuş, TUR
Hroby, ač obsahují i ostatky žen, nesou na náhrobcích jen jména mužů
Foto: J. Ženka, 2011

Obr. 57: Ghadaia, DZA
Hřbitov obsahuje ohrazenou část určenou pro vyšší vrstvy společnosti (vlevo)
Foto: J. Ženka, 2012

Obr. 58: Marquay, FRA
Kontrast architektury a materiálu
Foto: M. Prusíková, 2012

Obr. 59: Ghadaia, DZA
Muslimské hroby obsahují předmět obživy zemřelého, povolání
Foto: J. Ženka, 2012

Obr. 60 Mustvee, EST
Hřbitov pravoslavné minority v Estonsku
Foto: S. Kučerová, 2010

Výpovědní hodnotu náhrobků je nutné posuzovat s ohledem na konkrétní čas a místo, tedy kulturní pozadí. Často uváděná souvislost vzhledu náhrobků se sociálním a ekonomickým statusem může být narušena jiným, *vyšším* faktorem, jak ověřil Rainville (1999), který studoval korelaci mezi architekturou, tvarem a materiálem náhrobků a sociálním, ekonomickým a etnickým statusem obyvatel New Hampshire (USA). Došel k závěru, že než na sociální struktury, rodinné a ekonomické poměry ukazují náhrobky na **hodnotové systémy a názory obyvatel na smrt**.

Tabulka 15: Charakteristiky, které hřbitov vyjadřuje o určité společnosti a k nim přiřazené prvky, které nesou tyto informace

<i>Charakteristiky společnosti</i>	<i>Prvky, které pozorují</i>
Jakým demografickým vývojem prošla společnost?	<ul style="list-style-type: none"> – přeplněnost/dostatek prostoru vypovídající o nápadném zvýšení/snížení počtu obyvatel (migrace, vysídlení) – opakující se příjmení, rodinné hroby
Je společnost sociálně stratifikována?	<ul style="list-style-type: none"> – rozdělení nebo viditelné odlišení hřbitova v několik částí podle sociálních charakteristik
Jsou některé náboženské nebo etnické skupiny ve společnosti dominantní či jsou ze společnosti vyčleněny?	<ul style="list-style-type: none"> – rozdělení nebo viditelné odlišení hřbitova v několik částí dle etnických nebo náboženských charakteristik (symboly, nápisy, architektura)
Jaký je význam náboženství pro společnost?	<ul style="list-style-type: none"> – orientaci a umístění hrobů (orientace na východ, orientace k Mekce) – náboženskou symboliku na hrobech
Jaký je vztah lidí ke smrti? - Je svět mrtvých a svět živých propojen či oddělen?	<ul style="list-style-type: none"> – stáří, datum vzniku hřbitova, přenesení ostatků odjinud – kontinuitu pohřbívání – vzdálenost a polohu vzhledem k sídlu – značení cesty na hřbitov – přístupnost hřbitova, ohrazení (oddělení od okolní krajiny/sídlu), uzamčení
- Jaké je běžné využití hřbitova?	<ul style="list-style-type: none"> – prvky usnadňující orientaci na hřbitově, mapy, schémata – síť cest, informační tabule, naučné stezky
Jaké symboly charakterizují společnost a její hodnoty?	<ul style="list-style-type: none"> – orientaci vzhledem k světovým stranám, dominantám, sídlům a krajinným prvkům – nápisy a prvky, které odkazují na individualitu zemřelého – architekturu náhrobků (uniformita), použitý materiál – symboly na náhrobcích a jejich typ – zdobení hrobů, odkazy a vzkazy pozůstalých – rodinné/kolektivní hroby vs. individuální

Zdroj: vlastní tvorba

VII.

ZÁVĚR

Předložená práce analyzovala prostorové a sociálně-politické aspekty šíření kremace v Západním světě v moderním a postmoderním období. Širším pojetím studie a to nejen prostorovým (Evropa, Nový Zéland, jihovýchodní Asie), ale také kulturním (Západní svět, ortodoxní Evropa a multikulturní jihovýchodní Asie) vznikla možnost hodnotit charakteristiky a rozdíly na vyšší řádovostní úrovni – státu. Tuto generalizaci však nepovažuji za něco absolutního a jsem si plně vědoma toho, že mnohé závěry jsou podloženy vlastní interpretací vizuálně pozorované skutečnosti. Jak již bylo uvedeno, samotná má vlastní interpretace je ovlivněna českým a slovenským hodnotovým a myšlenkovým systémem. Přínosem práce jsou příklady a fotografická dokumentace materiálních projevů kultury pohřbívání v krajině, které zahrnují ukázky ze všech kontinentů a z mnoha rozmanitých náboženství.

Terénní výzkum mi umožnil setkání s multináboženskými společnostmi a to včetně alternativních spiritualit, které ukázaly vývoj náboženství související s obecným vývojem společnosti, vzájemnou interakci typů náboženství a jejich propojování (obr. 61, 62, 63).

Vzhledem k (pro mě) relativně překvapivým zjištěním v průběhu výzkumu jsem několikrát změnila jeho přesný průběh. Šestá kapitola o proměnách konceptu *deathscape* vznikla až v reakci na výsledky terénního pozorování.

Obr. 61: Kuala Lumpur, MYS
V hinduistické svatyni
můžeme zakoupit i křesťanské
svaté obrázky.
Foto: M. Hupková 2012

Obr. 62: Bangkok, THA
I v případě těch nejposvátnějších buddhistických míst se projevuje
globalizace a komercializace. Věřící však vypadají, že jim to nevadí.
Foto: M. Hupková 2012

Obr. 63: Auckland, NZL
Animistickou tradicí a historií
ostrovů motivované vitráže
křesťanského kostela
Foto: M. Hupková 2012

Cíle práce byly splněny a výzkumné otázky byly zodpovězeny následovně:

Cíl 1 a k němu se vztahující výzkumné otázky:

- Analyzovat kremaci jako fenomén, který vznikl a šířil se v prostoru Západního světa v moderním období v kontextu společensko-politického vývoje. Zhodnotit způsob, jakým byla kremace zavedena do pohřební praxe.

Jak vznikla myšlenka kremace? Jak se myšlenka kremace šířila? Jak docházelo k zavedení kremace do praxe pohřebnictví jednotlivých států a jaké faktory měly na zavádění vliv? Lze proces šíření kremace označit jako difúzi? Koresponduje změna kultury pohřbívání s evolucionistickým nebo difuzionistickým konceptem kulturní změny?

V souladu s evolucionistickou a difuzionistickou koncepcí byly posouzeny impulsy vedoucí k přijetí myšlenky kremace a bylo stanoveno, které jsou endogenní (vycházející z evoluce uvnitř společnosti) a které jsou exogenní (podmíněné okolním prostředím). Z porovnání faktorů myšlenky zavedení kremace vyplynulo, že charakter zrodu myšlenky spalování zemřelých v prostoru Západního světa vyhovuje spíše evolucionistickému konceptu kulturní změny.

Změna kultury pohřbívání je součástí komplexního procesu evoluce společnosti v moderním období, a vychází ze (a) společenského a politického vývoje (globalizace, demokratizace, sekularizace), (b) vývoje myšlení a hodnotového systému (realismus, logika, lidská práva, možnost volby) a technologického vývoje (industrializace, vědeckotechnický pokrok).

Vysoká koncentrace kremace v počátečních stádiích jejího zavádění a sousedský efekt indikují, že se jednalo o hierarchickou difúzi. Studium difúze kremace vyústilo v souladu s teorií difúze inovací v identifikaci center, os a oblastí difúze. Bylo stanoveno pět oblastí difúze kremace (západní, střední, severní, ruská a řecká) které se vyznačují (a) dominancí centra/skupiny center ze kterých se inovace šířila a (b) existencí sousedské spolupráce mezi státy. Bylo prokázáno, že počet prisvojovatelů kremace v čase rostl podle S-křivky a z modelu vyplývá, že až stát projde všemi stádii difúze inovace a dojde stavu nasycení, bude míra jevu zafixována na určité hladině a bude stagnovat. Předpokládám, že po dosažení stavu nasycení se nebude míra kremace výrazně měnit, či nezačne klesat a změna se odehraje až při vzniku nové kultury pohřbívání (při další evoluční změně).

Byly stanoveny etapy procesu zavádění kremace v Evropě. Kremace sama o sobě je univerzální a abstraktní, až v kontextu konkrétních politicko-kulturních podmínek se projevuje jako specifický způsob kultury pohřbívání. Kremace je klasifikována za jeden

z doprovodných efektů obecného společenského vývoje v moderním období a mezníky etap (1898, 1939, 1963, 1989) odpovídají významným milníkům v přístupu náboženství ke kremaci a milníkům v politickém vývoji.

Výpočet závislosti etapy přijetí kremace na typu náboženství podle vlastní vytvořené typologie ukazuje, že etapa přijetí kremace jednotlivými státy do pohřební praxe sice závisí na religiozitě, avšak významnější roli hrály jiné faktory:

- technologická vyspělost státu, liberálnost, otevřenost změnám
- politické klima ve státu - vliv ideologie
- politická moc církve, síla náboženských institucí
- hodnotový systém představitelů státu s rozhodovací pravomocí

I když došlo v Západním světě k hlavní změně kultury pohřbívání tj. zavedení kremace evolucí, tedy působením vnitřních faktorů, mohlo docházet k dílčím, regionálním či dočasným změnám rovněž působením faktorů vnějších. Obecně může být změna kultury pohřbívání zapříčiněna faktory vnitřními, vnějšími nebo jejich kombinací.

Cíl 2 a k němu se vztahující výzkumné otázky:

- Popsat, jak kremace modifikovala konkrétní kultury pohřbívání v souvislosti s životním stylem a hodnotami těchto společností.
- Jak se změna promítla ve vybraných státech v prostoru hřbitova a jak nová kultura pohřbívání reflektuje hodnoty a postoje společnosti (nejen) ke smrti? Jaké další dočasné či prostorově omezené formy proměny kultury pohřbívání mohou nastat, např. vlivem změny vnějších podmínek?

Bylo prokázáno, že k vzrůstu významu kremace přispěly na Novém Zélandu jiné faktory než v Česku a na Slovensku. Současný obraz kultury pohřbívání Nového Zélandu se utvářel kombinací maorské tradice v interakci s evropskou a s novým ekologickým přístupem. Přírodní pohřby a s tím související vnímání smrti jako návratu do přírody, přispívá k otevření společnosti tomuto tématu. Zavedení kremace se projevilo rozdílně i v prostoru hřbitovů studovaných společností a to v (a) podobě pohřebních obřadů a participaci pozůstalých, (b) v architektuře náhrobků a jejich významu, (c) symbolice a zdobení hrobů, (d) funkcí samotných hřbitovů. Smrt či spíše kultura pohřbívání je na rozdíl v postmoderním období otázkou volby, vyjádření osobnosti a charakteru jedince, oslava jedince, individuality. K podobným závěrům o odrazu principu kolektivismu a individualismu v podobě hřbitova

došel také Katz (2012), který zkoumal změny zdobení a symboliky náhrobků na izraelských vojenských hřbitovech.

Výsledky korespondují s teoretickým uchopením měnícího se profilu smrti (Parkes, Laungani & Young 1998), který popisuje i Davies (2002) a Walter (2012).

Tabulka 16: Mění se profil smrti

Smrt	Tradiční	Moderní	Postmoderní ⁵²
Odcházející element	Duše	Tělo	Individuum
Místo odchodu	Kostel	Nemocnice	Hospic
Autorita	Duchovní	Doktor	Já samotný

Zdroj: vlastní překlad podle Parkes, Laungani & Young 1998, s. 184

Kultura pohřbívání Slovenska a Česka je do velké míry podobná a hlavní diferenciace jsou tvořeny rozdíly náboženskými a rozdíly ve velikosti sídel. Překvapivě přesné je, že zrušit významu kremace se odehrává téměř shodnou formou a rychlostí jako tomu bylo v Česku. Protože se však na Slovensku začala kremace z důvodu silné katolické tradice zavádět o čtyřicet let později než v Česku, objevují se efekty zavedení kremace zatím jen v největších městech. Podobně tomu bylo i v Česku, kde se kremace difúzí dostala do sídel nižšího řádu v sídelním systému teprve na přelomu tisíciletí. Vzhledem k tomu, že přijímání kremace do pohřební praxe na Slovensku nastalo v uvolněném politickém režimu, lze očekávat, že kultura pohřbívání bude vykazovat větší regionální rozdíly a územní specifičnost než v Česku, kde mimo jiné architektura podléhala uniformnímu obecně přijatému vzoru. Ukazuje se, že charakter vývoje kremace v moderním a postmoderním období se odlišuje, protože ač samotný princip kremace je stejný, vnější podmínky se proměnily.

Na základě terénního pozorování a literatury byly vymezeny ty nejdůležitější exogenní faktory, působící na regionální úrovni. Na lokální úrovni se mohou rozličné vnější faktory projevovat častěji a po přechodné období. Jako exogenní faktory byly identifikovány (a) fyzicko-geografické podmínky (nedostatek místa pro uplatnění některých způsobů pohřbívání a specifický terén zabraňující uplatňování některých způsobů pohřbívání), (b) katastrofy a (c) interakce rozličných kultur (kolonizace, migrace a imigrace do jiného právního prostředí).

⁵² autoři v britském kontextu používají termín „humanized“, ve významu sekulárního humanismu, směru, který se hlásí k sekulární humanistické etice

Cíl 3 a k němu se vztahující výzkumné otázky:

- Analyzovat, jak se změna kultury pohřbívání odrazila ve vnímání a významu jejího materiálního projevu v krajině.
- Jak se proměňuje funkce hřbitovů a jaká místa nahrazují a přebírají původní významy hřbitovů? K jakým trendům dochází ve využití hřbitovů?

Nové typy způsobu pohřbívání, které vznikají kvůli požadavkům moderní společnosti mít volbu, vyšší flexibilitu, vyjádřit vlastní názor, rozšiřují *deathscape* o nová místa (pomníky u silnic, popel vysypaný v přírodě, na zahradě aj.) a zároveň proměňují významy míst klasických, zejména hřbitovů. Práce vymezuje pojem *deathscape* a třídí konkrétní příklady do kategorií (a) aktivní veřejné a privátní, (b) neaktivní, (c) symbolické, (d) účelové. Se vzrůstajícím významem informačních technologií a trávením volného času ve virtuálním světě, byl rozšířen rozsah pojmu *deathscape* i za hranice fyzického světa. Zapojení dimenze virtuálního prostoru do diskuse, vedlo k úvahám o tom, do jaké míry je ještě v Západním světě důležité konkrétní místo pohřbení (uložení ostatků). Je zhodnoceno, že dochází k oddělování míst, kde jsou lidé pohřbeni a míst, kde pozůstalí truchlí a vzpomínají. Toto je umožněno díky zvýšené flexibilitě uložení ostatků - primárně díky zavedení kremace, která toto umožňuje.

Klíčová je otázka, kterou si položil Rugg (2000) - co dělalo hřbitov hřbitovem dříve a co dělá hřbitov hřbitovem nyní? Hřbitov je zhodnocen jako místo, kde se protínají (a zejména v minulosti protínaly) tři aspekty, které jsou stanoveny za určující pro charakter hřbitova a které v moderním období začaly proměňovat svou váhu. Jedná se o aspekt (a) fyzický: uložení ostatků, (b) symbolický: pomník ve formě náhrobku, (c) prostorový: vztažení ke konkrétnímu jasně vymezenému a identifikovatelnému místu. Práce potvrdila, že v současnosti některé aspekty pro hřbitov typické z něj jednak mizí a jedna se projevují u jiných typů *deathscape*.

Za současný trend můžeme považovat návrat k přírodě v kultuře pohřbívání i v podobě hřbitova. Toto je vnímáno jako související se sekularizací společnosti a hledáním jiných vyšších hodnot namísto těch, jež přináší náboženství. Byl vytvořen souhrn charakteristik, které hřbitov vyjadřuje o určité společnosti a k nim přiřazený přehled znaků/prvků, které nesou tyto informace, přičemž se jedná se o znaky společnosti, nikoliv o znaky lokální kultury.

Zhodnocení práce

Předložená práce přispěla k interdisciplinárnímu studiu smrti a pohřbívání zejména analýzou kremace jako jevu v prostorovém a společensko-politickém kontextu, jež nebyl zatím příliš studován. Terénním výzkumem práce doplnila kulturně-geografickou charakteristiku studovaných území o nový rozměr kultury pohřbívání. Na to navazující diskusí proměn konceptu *deathscape* a proměn role místa v procesu pohřbívání přinesl výsledky v souladu se současným postmoderním pojetím nekrogeografických výzkumů.

I přesto, že práce neaspiruje na to *hodnotit* některé uvedené (pro naši většinovou společnost) kontroverzní součásti kultury pohřbívání (virtuální hřbitovy, pohřby vystřelením raket na ohňostroje s popelem, pojídání popela apod.), absenci náhrobků a pohřebních obřadů v Česku a ztracení některých významů hřbitovů považuji za jev negativní. Domnívám se, že variabilita a kreativita pohřbů, vztah ke smrti a vnímání a využití hřbitovů v jiných kulturách (zejména Západního světa) by mohla být pro naši českou a slovenskou společnost inspirativní.

VIII.

LITERATURA

ANDERSON, T.G. (1993): Czech-Catholic Cemeteries in east-central Texas: Material culture and ethnicity in seven rural communities. *Material Culture*, Vol. 25, No. 3, s. 1–18.

ASHWORTH, G.J. (2008): The Memorialization of Violence and Tragedy: Human Trauma as Heritage. In: Graham, B., Howard, P. eds.: *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Ashgate, Aldershot, s. 231–244.

AWATUNA, Tamaki – rozhovor dne 24. 1. 2011, Rotorua, Nový Zéland.

BACKHAUS, G., MURUNGI, J. (2008): *Symbolic Landscapes*. Springer, London, 389 s.

BARRETT, G.W, BARRETT, T.L. (2001): Cemeteries as Repositories of Natural and Cultural Diversity. *Conservation Biology*, Vol. 15, No. 6, s. 1820–1824.

BEATTIE, J.H.M. (1961): Culture Contact and Social Change. *The British Journal of Sociology*, Vol. 12, No. 2, s. 165–175.

BECKER, L., DIALLO, R. (1996): The Cultural Diffusion of Rice Cropping in Cote d'Ivoire. *Geographical Review*, Vol. 86, No. 4, s. 505–528.

BENTZEN, J., SCHEE, H. (2002): Skandinávia: Skandinávské pohřebnictví. Přednáška na veletrhu Venia, Brno, 13 s.

BINFORD, L.R. (1971): Archaeology Mortuary Practices: Their Study and Their Potential. *Memoirs of the Society for American Archaeology*, No. 25, Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices, s. 6–29.

BMJ Publishing Group (1909): Cremation. *The British Medical Journal*, Vol. 1, No. 2510, s. 349–351.

BOGDANOVIC, B. (2002): Mesto a démoni. Ivan Štefánik, Bratislava, 144s.
In: Kapišinská, V. (2009): Konečnosť bytia a jej odraz v architektúre a krajine. *Život. Prostr.*, Vol. 43, No. 5, s. 251–256.

BOAS, F. (1940). The Limitations of the Comparative Method of Anthropology. In: Stocking G.W. ed: *Race, Language and Culture*, The MacMillan Co., New York.

BOULWARE, B.L. (2008): The Deathscape of St. Paul: Historic Cemeteries as Cultural Landscapes. Master thesis. Oregon State University, The College of Liberal Arts, Department of Anthropology, Corvallis, 169 s.

BROWN, L.A., COX, K.R. (1971): Empirical Regularities in the Diffusion of Innovation. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 61, No. 3, s. 551–559.

BURTON, L. (2010): Cemeteries in Hawke's Bay. On the margin: The landscape of death and dying. The University of Auckland, School of Environment, Auckland, 102 s.

CANA 2012: Cremation Association of North America
<http://www.cremationassociation.org/>

CLIFF, A.D. (1968): The Neighbourhood Effect in the Diffusion of Innovation. Transactions of the Institute of British Geographers, No. 44, s. 75–84.

COMMITTEE FOR THE RIGHT OF CREMATION IN GREECE (2006): Cremation a demand of our time. 46 s.

COOK, C.R. (2011): Deathscapes: Memory, Heritage and Place in Cemetery. Master thesis. Mc Master University, Department of Anthropology, Hamilton, 196 s.

CRANG, M. (1998): Cultural geography. Routledge, London, 215 s.

CSGB (2011): Cremation Statistics - National and International.
<http://www.srgw.demon.co.uk/CremSoc4/Stats/index.html>

Čaj pro dva. Rádio, ČRo, 2. listopadu 2011, 16:05.

DARGENTAS, M. (2003): Discourses, social representations and political decisions about cremation in Greece: Analysis of a press data corpus. Paper for the Symposium on modern Greece at the London school of Economics, Hellenic observatory, 5 s.

DAVIES, D.J. (2002): Death, Ritual and Belief: The Rhetoric of Funerary Rites. Continuum, London, 2. vydání, 263 s.

DAVIES, D.J., MATES, L.H. (2005): Encyclopedia of Cremation. Ashgate, London, 516 s.

DAVIS, R.H. (1988): Cremation and Liberation: The Revision of a Hindu Ritual. History of Religions, Vol. 28, No. 1, s. 37–53.

DEATH AND DIVERSITY (2012). Výstava. Museum of Wellington City & Sea, Wellington. Nový Zéland.

DENNIE, G.M. (2003): Flames of Race, Ashes of Death: Re-Inventing Cremation in Johannesburg, 1910–1945. Journal of Southern African Studies, Vol. 29, No. 1, s. 177–192.

DER FISCHER WELTALMANACH 2003 (2002). Kolektiv autorů. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1 047 s.

DOBEŠOVÁ, B. (2012): Environmentální a společenské přínosy přírodního pohřbnictví. Magisterská práce. Masarykova univerzita v Brně, Fakulta sociálních studií, Brno, 95 s.

DUBACH, N.A. (2012): Invisible Population: The Place of the Dead in East-Asian Megacities. Lexington Books, Plymouth, 250 s.

DUNKLEY, R., MORGAN N. and WESTWOOD S. (2011): Exploring meanings and motivations in battlefield tourism. *Tourism Management*, Vol. 32, s. 57–74.

DURKHEIM, É (2002): Elementární formy náboženského života. OIKOYMENH, Praha, 491 s.

EGAN, R., MacLEOD, R., JAYE, Ch., McGEE, R., BAXTER, J. a HERBISON, P. (2011): What is spirituality? Evidence from a New Zealand hospice study. *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*, Vol. 16, Nr. 4, s. 307–324.

ELIÁŠ, V., KOTRLÝ, T. (2006): Přehled veřejných a neveřejných pohřebišť v České republice. Vyšehrad, spol. s r.o., Praha, 176 s.

ERLBRUCH, W. (2008): Duck, death and the tulip. Gecko Press, 38 s.

ERBEN, K.J. (2010): Kytice. FRAGMENT, Praha, 152 s.

ERIKSSON, P. (2010): Land for the Dead: Access to and Evolvment of Necral Land in Dar es Salaam, Tanzania. Master thesis. Stockholm University, Department of Human Geography, Stockholm, 51 s.

Facebook (2013): Centrum nápovědy.
<http://www.facebook.com/help/>

FINK, N.A. (2006): Gateway to Heaven? An Examination of Muslim Burials in Southwestern Ohio. Master thesis. University of Cincinnati, Department of Geography, Cincinnati, 85 s.

FRANCAVIGLIA, R.V. (1971): The Cemetery as an Evolving Cultural Landscape. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 61, No. 3., s. 501–509.

FRAZER, J.G. (1886): On certain buial customs as illustrate of the primitive theory of the soul. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Journal, Vol. 15, s. 64–104. In: Binford, L.R. (1971): *Archaeology Mortuary Practices: Their Study and Their Potential*. *Memoirs of the Society for American Archaeology*, No. 25, Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices, s. 6–29.

GORER, G. (1955): The Pornography of Death. *Encounter*, October 1955, s. 49–52.

GRABBE, G. (2009): *Cremation. Orthodox Life*, Vol. 78, No. 1, s. 32–36

GUOJIE, S. (2011): Breathing Life into Death(work): Undertaking in Singapore. Master thesis. National University of Singapore, Department of Geography, Singapore, 135 s.

HAGGETT, P. (2001): Geography: a global synthesis. Prentice Hall. ISB, London, 833 s.

HAMPL, M. (2010): Regionální diferenciacie společnosti: Obecné typy vývojových procesů. *Geografie*, Vol. 115, No. 1, s. 1–20.

- HARTIG, K.V., DUNN, K.M. (1998): Roadside Memorials: Interpreting New Deathscapes in Newcastle, New South Wales. *Australian Geographical Studies*, Vol. 36, No. 1, s. 5–20.
- HAVEL, V. (2006): *Prosím stručně*. Gallery, Praha, 256 s.
- HAVLÍČEK, Tomáš – rozhovor dne 12. 6. 2012, Praha, Česko.
- HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M. (2013): Sacred structures in the landscape: the case of rural Czechia. *Scottish Geographical Journal*, Vol. 129, 2, s. 100–121.
- HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M., SMRŽOVÁ, K. (2009): Changes of geographical distribution of religious heterogeneity in Czechia during the period of transformation. *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, Vol. 44, No. 1–2, s. 31–47.
- HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M. (2008): Religious landscape in Czechia: new structures and trends. *Geografie*, 113, č. 3, s. 302–319.
- HEŘMANSKÝ, M. (2003): Domácí oltáříčky. Lidé města: Revue pro antropologii, etnologii a etologii komunikace 12/2003, s. 121–142.
- HEATHCOTE, E. (1999): Modern architecture and death. John Wiley and sons, Great Britain. In: Kapišinská, V. (2009): Konečnost bytia a jej odraz v architektúre a krajine. *Život. Prostr.* Vol. 43, No. 5, s. 251–256.
- HEYERDAHL, T. (1951): Voyaging Distance and Voyaging Time in Pacific Migration. *The Geographical Journal*, Vol. 117, No. 1, s. 69–77.
- HO, Nadia Thu Huong – rozhovor dne 26. 5. 2012, Praha, Česko.
- HOCKEY, J. et al. (2005): Beyond the womb and the tomb: Identity (dis)embodiment and the life course. *Body and society*, Vol. 11, No. 2, s. 41–57. In: Maddrell, A., Sidaway, J.D. (2010): *Deathscapes: Spaces for Death, Dying, Mourning and Remembrance*. Ashgate Publishing, Farnham, 305 s.
- Holidays Act 2003 No. 129, as at 01 April 2011
http://www.legislation.govt.nz/act/public/2003/0129/latest/whole.html?search=ts_act%40bill%40regulation%40deemedreg_holidays+act_resel_25_h&p=1
- HOWARTH, G. (2007): *Death and Dying: A Sociological Introduction*. Polity Press, Cambridge, 301 s.
- HRÁBEK, T. (2012): Kolektívne trúchlenie na facebooku ako forma rituálu. Bakalárska práca. Masarykova Univerzita v Brně, Fakulta sociálních studií, katedra sociologie, Brno, 47 s.
- HUI, T.B., YEOH, B. (2002): The remains of the dead: spatial politics of nation – building in post-war Singapore. *Human Ecology Review*, Vol. 9, No. 1, s. 1–13.
- HUNTINGTON, P.S. (1997): *Kampf der Kulturen: Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert*. Europaverlag, München-Wien, 591 s.

HUPKOVÁ, M. (2008): Nekrogeografický výzkum Česka: základní charakter a územní diferenciace nekrogeografických aspektů v Česku s důrazem na jejich vztah k náboženství, Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, 91 s.

HUPKOVÁ, M. (2010a): Spatial differentiation of necrogeographical aspects in Czechia: causes, consequences and features in landscape. *Folia geographica*, Vol. 15, XLX, Prešov, s. 27–42.

HUPKOVÁ M. (2010b): Family networking in Czech countryside: funeral ceremony as a factor of preservation of relationships of families in Czech countryside. *Geographica Polonica*, 83, 2, Warszawa, s. 23–36.

HUPKOVÁ, M., HAVLÍČEK, T., REEVES, D. (2013?): Secularization and Church Property: The case of Czechia. In S. Brunn (ed.): *The Changing World Religion Map*. Springer. v tisku.

HYTYCH, R. (2006): Sociální reprezentace smrti u populací Theravádových mnichů a jejich podpůrců na Srí Lance. Rigorózní práce. Masarykova univerzita v Brně, Fakulta sociálních studií, katedra psychologie, Brno, 147 s.

CHRISTOPHER, A.J. (1995): Segregation and Cemeteries in Port Elizabeth, South Africa. *The Geographical Journal*, Vol. 161, No. 1, s. 38–46.

ICF (2012): ICF
<http://www.int-crem-fed.org/icf#aims>

JALLAND, P. (1999): Victorian death and its decline: 1850–1918. In: *Death in England: An Illustrated history* eds. P. Jupp, C. Gittings, Manchester University Press, s. 230–255. In: Prendergast, D., Hockey, J., Kellaheer, L. (2006): *Blowing in the wind? Identity, materiality, and the destinations of human ashes*. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol. 1, No. 2510, s. 881–898.

JAMES, E.O. (1928): Cremation and the Preservation of the Dead in North America. *American Anthropologist*, New Series, Vol. 30, No. 2, s. 214–242.

JEANE, D.G. (1989): The Upland South Folk Cemetery Complex: Some Suggestions of Origin. In: Myer, R.E. ed. (1992): *Cemeteries and Gravemarkers: Voices of American Culture*, Utah State University Press, 347 s.

JEWETT, L.W. (2003): The Body Politic: Burial and Post-War Reconciliation in Baton Rouge. Master thesis. Louisiana State University, Department Geography and Anthropology, Baton Rouge, 87 s.

KAPIŠINSKÁ, V. (2009): Konečnosť bytia a jej odraz v architektúre a krajine. *Život. Prostr.* Vol. 43, No. 5, s. 251–256.

KATZ, Y. (2012) Changes to the Landscape of Military Cemeteries as a Reflection of Change in Israeli Society. *Democratic Culture in Israel and in the World*, Vol. XIII, s 215–268.

KEENE, M. (2003): Světová náboženství. Euromedia Group – Knižní klub, Praha, 193 s. In: Štefková, A. (2008): Antropologie smrti – Komparační socio-kulturní analýza umírání, smrti, kulturních ritů a rituálů. Předovýchodní civilizace. Diplomová práce. Masarykova univerzita v Brně, Přírodovědecká fakulta, Ústav antropologie, Brno, 176 s.

KIRSTE, R., SCHULTZE, H., TWORUSCHKA, U. (2002): Svátky světových náboženství. Vyšehrad, Praha, 144 s. In: Štefková, A. (2008): Antropologie smrti – Komparační socio-kulturní analýza umírání, smrti, kulturních ritů a rituálů. Předovýchodní civilizace. Diplomová práce. Masarykova univerzita v Brně, Přírodovědecká fakulta, Ústav antropologie, Brno, 176 s.

KMECOVÁ Kristína – rozhovor dne 10. 5. 2012, Sečovce, Slovensko.

KNAFF, C. (1961): Cremation in Luxembourg. *Pharos*, Vol 27, No. 4, s. 15. In: Davies, D.J., Mates, L.H. (2005): *Encyclopedia of Cremation*. Ashgate, London, 516 s.

KNIFFEN, F. (1967): Geographical Record: Necrogeography in the United States. *Geographical Review*, Vol. 57, No. 3., s. 426–437.

KNIPPENBERG, H. (2005): The Netherlands: Selling churches and building mosques. In: Knippenberg, H. ed. (2005): *The changing religious landscape of Europe*. Het Spinhuis, Amsterdam, s. 88–106.

KNIPPENBERG, H. (2006): The political geography of religion: historical state-church relations in Europe and recent challenges. *GeoJournal*, Vol. 67, s. 253–265.

KNIPPENBERG, H. (2010): Secular Europe versus Religious America: Explaining the Gap. *Folia Geographica* 15, Vol. XLX, s. 42–54.

KOMÁREK, M. (2009): Pohřbívání jako byznys. *Respekt*, 13, s. 40–47.

KONG, L. (1999): Cemeteries and columbaria, memorials and mausoleums: narrative and interpretation in the study of deathscapes in geography. *Australian Geographical Studies*, Vol. 37, No. 1, s. 1–10.

KOTRLÝ, T. (2013): Pohřebnictví: Právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků. Linde a.s., Praha, 312 s.

KOTRLÝ, T. (2008): K proměnám postavení hrobníka. *Český lid*, Vol. 95, s. 273–292.

KOTTAK, C.P. (1994): *Anthropology. The Exploration of Human Diversity*. McGraw-Hill, New York, 575 s.

KOZÁK, J. (2007): Jiříkovo vidění. ONYX, Praha, 82 s.

KROEBER, A.L. (1927): Disposal of the Dead. *American Anthropologist*, New Series, Vol. 29, No. 3, s. 308–315.

LAI, CH-Y.D. (1974): A Feng Shui Model as a Location Index. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 64, No. 4, s. 506–513.

LAPKA, M., GOTTLIEB, M. (2010): Rolník a krajina: Kapitoly ze života soukromých rolníků. Slon, Praha, 166 s.

LEGROS, D. (1977): Chance, Necessity, and Mode of Production: A Marxist Critique of Cultural Evolutionism. *American Anthropologist*, New Series, Vol. 79, No. 1, s. 26–41.

LENDEROVÁ, M., MACKOVÁ, M., BEZECNÝ, Z., JIRÁNEK, T. (2005): Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století: II. Díl: Život všední i sváteční. Univerzita Pardubice, Fakulta humanitních studií, Pardubice, 181 s.

LISTON M.A. (2007): Cremation Secondary Cremation Burials at Kavousi Vronta, Crete: Symbolic Representation in Mortuary Practice. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 76, No. 1, s. 57–71.

LOPREATO, J. (1990): From Social Evolutionism to Biocultural Evolutionism. *Sociological Forum*, Vol. 5, No. 2, s. 187–212.

MacLEOD, W.C. (1930): The distribution of Secondary Cremation and of the Drinking of Ashes. *American Anthropologist*, New Series, Vol. 32, No. 3, s. 576–577.

MADDRELL, A., SIDAWAY, J.D. (2010): *Deathscapes: Spaces for Death, Dying, Mourning and Remembrance*. Ashgate Publishing, Farnham, 305 s.

MADELEY, J.T.S. (2003): A framework for the comparative analysis of church-state relations in Europe. *Western European Politics*, Vol. 26, s. 23–50.

MALINA, J. (2009): *Antropologický slovník aneb co by mohl o člověku vědět každý člověk (s přihlédnutím k dějinám literatury a umění)*. Akademické nakladatelství CERM, Brno, 305 s.

MATERO, F.G., PETERS, J. (2003): Methodology for the preservation of historic burial grounds and cemeteries. *APT Bulletin*, Vol. 34, No. 2/3, s. 37–45.

McIVOR, David – rozhovor dne 10. 12. 2011 a 26. 12. 2011, Cromwell, Nový Zéland.

METCALF, P., HUNTINGTON, R. (2010): *Celebrations of death: the anthropology of mortuary ritual*. Cambridge University press, second edition, New York, 236 s.

NEVALL, V. (1985): Folklore and Cremation. *Folklore*, Vol. 96, No. 2, s. 139–155.

NEWMAN, J., SIVAN, G. (1998): *Judaismus od A do Z*. Sefer, Praha, 300 s.
In: Štefková, A. (2008): *Antropologie smrti – Komparační socio-kulturní analýza umírání, smrti, kulturních rituů a rituálů. Předovýchodní civilizace*. Diplomová práce. Masarykova univerzita v Brně, Přírodovědecká fakulta, Ústav antropologie, Brno, 176 s.

NEZABIJEŠ [televizní film]. 2011. Režisér Jiří Věřčák.

O'LOUGHLIN, J., WARD, M.D., LOFDAHL, C.L. et al. (1998): The diffusion of Democracy, 1946-1994. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 88, No. 4, s. 545–574.

- OLSON, G.A. (1992): Thai Cremation Volumes: A Brief History of a Unique Genre of Literature. *Asian Folklore Studies*, Vol. 51, No. 2, s. 279–294.
- OTTŮV SLOVNÍK NAUČNÝ (1909). Svazek 20. J. Otto, Praha.
- PAASI, A. (2003): Region and place: Regional identity in question. *Progress in Human Geography*, Vol. 27, s. 475–485.
- PARKES, C.B., LAUNGANI, P., YOUNG, B. (1998): Death and bereavement across cultures. Routledge, New York, 261 s.
- PATTISON, W.D. (1955): The Cemeteries of Chicago: A Phase of Land Utilization. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 45, No. 3, s. 245–257.
- PEACH, C. (1999): Social geography. *Progress in Human Geography*, Vol. 23, No. 2, s. 282–288.
- PEHALOVÁ, M. (2011): Neumíráme tam, kde si přejeme. Tisková zpráva. 3 s.
- PELIKÁN, V. (2010): Zemřít tak, aby neumírala země. Sedmá generace – společensko-ekologický časopis, 2010/5.
<http://www.sedmagenerace.cz/text/detail/zemrit-tak-aby-neumirala-zeme>
- POE, E.A. (1999): Předčasný pohřeb. Hynek, Praha, 168 s.
- PREIS, J. (2012): Geografické rysy pandemie HIV/AIDS: kolaps v ohrožených regionech světa, rizika pro střední a východní Evropu. Disertační práce. Masarykova univerzita v Brně, Přírodovědecká fakulta, Brno, 150 s.
- PRENDERGAST, D., HOCKEY, J., KELLAHER, L. (2006): Blowing in the wind? Identity, materiality, and the destinations of human ashes. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, No. 1, s. 881–898.
- PRICE, L.W. (1966): Some Results and Implications of a Cemetery Study. *The Professional Geographer*, Vol. XVIII, No. 4, s. 201–207.
- PRUSÍKOVÁ, Martina – rozhovor dne 11. 9. 2012, Praha, Česko.
- PŘIDALOVÁ, M. (1998): Proč je moderní smrt tabu? *Sociologický časopis*, Vol. 34, No. 3, s. 347–361.
- RAINVILLE, L. (1999): Hannover Deathscapes: Mortuary Variability in New Hampshire. *Ethnohistory*, Vol. 46, No. 3, s. 541–597.
- RICHARDSON, A. (1893): The law of Cremation. Reeves and Turner, London, 248 s.
- RITZER, G. (2007): The McDonalidization of Society by George Ritzer. Pine Forge Press, 5th edition. 320 s.
- RUGG, J. (2000): Defining the place of burial: what makes a cemetery a cemetery? *Mortality*, Vol. 5, No. 3, s. 259–275.
- SANDERSON, S.F. (1969): Gypsy Funeral Customs. *Folklore*, Vol. 80, No. 3, s. 181–187.

- SAUER, C. (1924): The survey method in geography and its objectives. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 14, s. 17–33.
- SCHVANEVELDT, J. (1989): Remembering at death: funeral and related rituals. Utah state university. 4 s.
- SELKET, K. (2010): Exiled Bodies and Funeral Homes in Aotearoa New Zealand. Doctor thesis. Victoria University of Wellington, Department of Geography, Wellington, 226 s.
- SHANNON, G.W., PYLE, G.F. (1989): The Origin and Diffusion of AIDS: A View from Medical Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 79, No. 1, s. 1–24.
- SHIOPU, S.D. (2011): Burial vs. Cremation in Romania: A Legal Perspective. In: Murzea, C.I., Repanovici, A. ed.: *Legal Practise & International Laws*. Faculty of Law, Transilvania University of Brasov, Romania, 352 s.
- SIEGERS, P. (2010): Mapping Religious Orientations across Europe: Church Religiosity, Alternative Spiritualities, and Unbelief. Evidence from the fourth wave of the European Values Study (2008/2009). Paper prepared for the ECPR Graduate Conference in Dublin, 29 s.
- SÍGL, M. (2006): Co víme o smrti. EPOCHA, Praha, 416 s.
- SMITH, T.W. (2009): Religious Change around the World. Report prepared for the Templeton Foundation, NORC/University of Chicago, 346 s.
- SOLOT, M. (1986): Carl Sauer and Cultural Evolution. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 76, No. 4, s. 508–520.
- STOCKING, G.W. (1966): Franz Boas and the Culture Concept in Historical Perspective. *American Anthropologist*, New Series, Vol. 68, No. 4, s. 867–882.
- STONE, P., SHARPLEY, R. (2008): Consuming dark tourism: A Thanatological Perspective. *Annals of Tourism Research*, Vol. 35, No. 2, s. 574–595.
- SYŠLOVÁ, Š. (2009): Odpočívaj v Pokoji. Vztah Čechů k Zemřelým a Vizualita Hřbitovů. Magisterská diplomová práce. Masarykova Univerzita v Brně, Katedra Sociologie, Brno, 78 s.
- SZCZYRBA, Z., KLAPKA, P., KUNC, J., TONEV, P. (2007): Difúzní procesy v prostředí českého maloobchodu. *Regionální studia*, Praha, s. 8–12.
- ŠIRICA, Peter – rozhovor dne 2. 11. 2010, Levoča, Slovensko.
- ŠSTATISTICKÝ ÚRAD SLOVENSKEJ REPUBLIKY (2011): Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011
www.statistics.sk
- ŠTEFKOVÁ, A. (2008): Antropologie smrti – Komparační socio-kulturní analýza umírání, smrti, kulturních ritů a rituálů. Předovýchodní civilizace. Diplomová práce. Masarykova univerzita v Brně, Přírodovědecká fakulta, Ústav antropologie, Brno, 176 s.

TEATHER, E.K. (1998): Themes from Complex Landscapes: Chinese Cemeteries and Columbaria in urban Hong Kong. *Australian Geographical Studies*, Vol. 36, No. 1, s. 21–36.

TEATHER, E.K. (1999): High-Rise Homes for the Ancestors: Cremation in Hong Kong. *Geographical Review*, Vol. 89, No. 3, s. 409–430.

TEJADA, S.L. (2008): Land The Necrogeography of Melungeon Cemeteries in Central Appalachia. Master thesis. Virginia Polytechnic Institute and State University, Department of Geography, Blacksburg, 88 s.

TELLE, K. (2009): Spirited Places and Ritual Dynamics among Sasak Muslims on Lombok. *Anthropological Forum*, Vol. 19, No. 3, s. 289–306.

TOLBA, A.H., MOURAD, M. (2011): Individual and cultural factors affecting diffusion of innovation. *Journal of International Business and Cultural Studies*, Vol. 5, 16 s.

TSU, Y. T. (2000): Toothless Ancestors, Felicitous Descendants: The Rite of Secondary Burial in South Taiwan. *Asian Folklore Studies*, Vol. 59, No. 1, s. 1–22.

TYLER, J. M. (1921): The new stone age of northern Europe. Charles Scribner's Sons. New York. In: Binford, L.R. (1971): *Archaeology Mortuary Practices: Their Study and Their Potential*. *Memoirs of the Society for American Archaeology*, No. 25, Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices, s. 6–29.

VOJTKO, V., BUNEŠOVÁ, M. (2006): Rozvratné inovace a český maloobchod. http://www.svses.cz/konference/inovace06/texty/vojtko_bunesova.pdf

VORN, Sovann – rozhovor ve dnech 28. - 30. 11. 2012 a 15. 1. 2013, Phnom Penh, Kambodža.

WALTER, T. (2012): Does the internet change how we die and mourn? *Omega: Journal of Death & Dying*, Vol. 64, 4, s. 275–302.

WALTER, T., GITTINGS, C. (2010): What will the neighbours say? Reactions to field and garden burial. In: Hockey, J., Komaromy, C., Woodthorpe, K. (eds.): *The Matter of Death: Space, Place and Materiality*. Palgrave Macmillan, New York, s. 165–177.

WELLS, T.S. (1880): Remarks On Cremation or Burial? *The British Medical Journal*, Vol. 2, s. 461–463.

WONG, D. (1998): Mon Music for Thai Deaths: Ethnicity and Status in Thai Urban Funerals. *Asian Folklore Studies*, Vol. 57, No. 1, s. 99–130.

Zákon č. 256/2001 Sb., o pohřebnictví a změně některých zákonů, novelizovaný v březnu 2006
http://portal.gov.cz/wps/portal/_s.155/701/cmd/ad/.c/313/.ce/10821/p/8411/_s.155/701?PC_8411_number1=256/2001&PC_8411_l=256/2001&PC_8411_ps=10#10821

ZELINSKY, W. (1994): Gathering Places for America's Dead: How Many, Where and Why? *Professional Geographer*, Vol. 46, No. 1, s. 29–38.

ZUCKERMAN, P. (2007): Atheism: Contemporary Rates and Patterns. In: Martin, M. (ed.): Cambridge Companion to Atheism, University of Cambridge Press, s. 47–69.

IX.

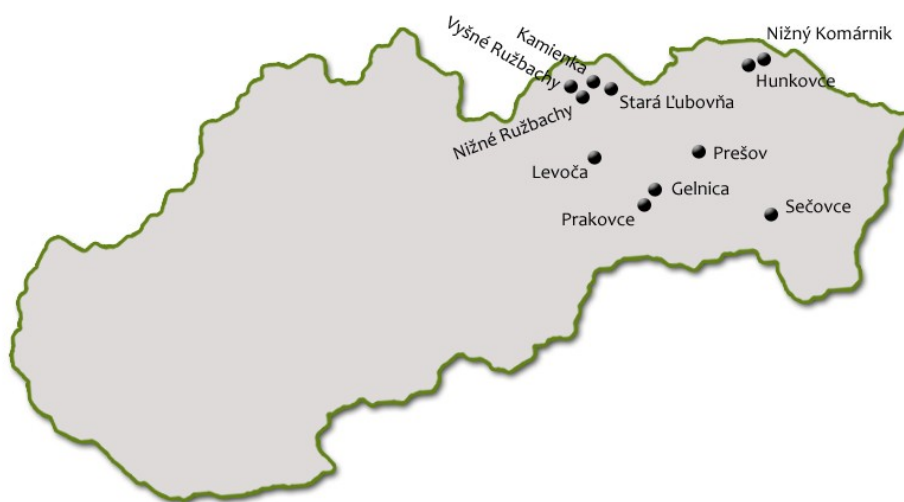
PŘÍLOHY

Příloha 1: Zkratky států

ARM – Arménie
BOL - Bolívie
CUB – Kuba
CZE – Česko
DEU – Německo
DZA – Alžírsko
EST – Estonsko
FRA – Francie
KHM - Kambodža
LVA – Lotyšsko
MYS - Malajsie
NZL – Nový Zéland
PER – Peru
PRT – Portugalsko
SVK – Slovensko
THA - Thajsko
TUR – Turecko

Příloha 2: Hřbitovy zkoumané terénním výzkumem

Na Slovensku

Na Novém Zélandu

Príloha 3: Míra kremace ve státech Západního světa

Zdroj dat: CANA 2012, CSGB 2011, Davies & Mates 2005, výpočet chybějících údajů, částečně z jiných zdrojů – odborné literatury, historických pramenů, legislativních předpisů jednotlivých států a údajů jednotlivých národních kremáčnických spolků.

	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Austrálie	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2	0,3	0,6	0,9	1,2		
Belgie	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Cesko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Dánsko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Finsko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Francie	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Irsko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Itálie	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Kanada	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Lotské	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Litva	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Maďarsko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Nizozemsko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Norsko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Nový Zéland	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Portugalsko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Rakousko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Švédsko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Španělsko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Švýcarsko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
USA	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		

	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Austrálie	1,6	2,0	2,4	3,0	2,7	5,4	6,3	8,0	9,4	9,8	11,3	12,3	12,8	14,5	15,7	16,3	17,0	18,1	19,4	20,6	21,9	23,1	24,4	25,7	25,5	26,6	28,0	29,5	29,3	30,0	31,4	32,1	32,7	34,4	36,5	35,7	36,8	37,3	35,8	38,7
Belgie	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Cesko	3,3	3,4	3,8	3,8	3,9	4,0	4,2	4,6	4,9	4,8	5,0	5,6	6,7	8,4	8,1	7,5	9,1	10,7	11,6	12,1	13,3	14,5	16,5	17,5	19,6	17,0	17,0	15,3	21,7	24,3	26,3	28,2	30,4	32,4	32,5	33,9	34,0	34,0	37,0	
Dánsko	4,4	5,3	6,5	7,1	7,7	8,1	8,5	9,8	10,3	11,8	11,9	13,9	13,7	14,2	15,7	15,6	15,4	17,7	18,4	19,5	20,0	22,2	22,7	23,8	25,3	25,9	27,8	28,6	29,0	30,0	30,9	31,4	33,6	34,5	36,4	36,1	37,9	39,0		
Finsko	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2		
Francie	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Irsko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Itálie	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Kanada	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1		
Lotské	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Litva	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Maďarsko	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Nizozemsko	7,5	7,8	8,1	8,6	8,6	8,6	9,6	10,1	10,0	9,8	9,7	9,6	9,4	9,3	9,2	9,0	8,9	8,7	8,6	8,5	8,3	8,2	8,8	8,9	9,6	9,6	9,9	10,1	10,3	10,2	10,4	10,5	10,6	10,9	11,2	11,5	11,2	12,0	12,6	12,6
Norsko	0,7	0,7	0,7	0,9	1,0	1,1	1,2	1,3	1,2	1,3	1,2	1,2	1,4	1,3	1,0	1,3	1,0	1,6	1,8	2,0	2,2	2,3	2,5	2,9	3,0	3,0	3,1	3,4	3,6	4,0	4,5	5,2	5,8	6,5	7,4	8,2	9,7	11,6	13,1	
Nový Zéland	4,0	4,6	5,2	5,6	5,9	4,6	6,5	7,3	7,8	8,4	8,6	8,7	9,2	10,0	12,6	12,4	13,0	13,2																						

Příloha 4: Databáze studia procesu zavedení kremace

RELIG: Typologie států Evropy dle religiozity v současnosti (viz schéma 4)

KREMAT: rok výstavby prvního krematoria (viz graf 2)

LEGAL: rok legalizace kremace (viz graf 2)

SPOLEK: rok vzniku křesťanského hnutí (spolku) (viz graf 2)

MIRAKREM: míra kremace v současnosti (viz schéma 2)

ETAPA: etapa zavedení kremace (viz tabulka 11 a schéma 7)

Zdroj dat: CANA 2012, CSGB 2011, Davies & Mates 2005, Der Fischer Weltalmanach 2003, Havlíček 2012, Madeley 2003, Zuckerman 2007, částečně z jiných zdrojů – odborné literatury, historických pramenů, legislativních předpisů jednotlivých států a údajů jednotlivých národních křesťanských spolků.

	RELIG	KREMAT	LEGAL	SPOLEK	MIRAKREM	ETAPA
Austrálie	B	1903	1903	1890	69,23	2
Belgie	A	1930	1932	1882	47,08	2
Česko	Z	1917	1919	1909	80,6	2
Dánsko	B	1886	1892	1881	77,29	1
Finsko	B	1925	1930	1887	39,44	2
Francie	A	1887	1883	1880	28,83	1
Irsko	A	1982	1982	1970	10,06	4
Island	B	1948	1915	1934	20,58	3
Itálie	A	1876	1875	1870	12,15	1
Kanada	B	1903	1902	1901	58,17	2
Kypr	C	není	nelegální	neexistuje	0	5
Lotyšsko	B	1994	1950	1938	14,78	5
Lucembursko	A	1995	1972	1906	51,08	4
Maďarsko	A	1930	1951	1904	36,25	3
Malta	A	není	nelegální	neexistuje	0	5
Německo	F	1878	1906	1875	41	2
Nizozemsko	Z	1913	1955	1874	56,57	3
Norsko	B	1909	1898	1889	35,74	1
Nový Zéland	B	1909	1882	1875	72,00	1
Polsko	A	1991	1959	1998	8,00	5
Portugalsko	A	1925	1880	1876	14,64	2
Rakousko	A	1922	1924	1874	29,87	2
Rumunsko	C	1928	1864	1922	0,33	2
Rusko	C	1920	1918	1927	46,29	2
Řecko	C	2007	2006	1946	2	5
Slovensko	A	1968	1919	1909	28	2
Slovinsko	A	1978	1936	1931	74,93	4
Srbsko a Černá Hora	C	1936	1936	1903	19,10	3
Švédsko	Z	1887	1888	1882	77,21	1
Švýcarsko	F	1889	1889	1874	83,88	1
Vatikán	A	není	nelegální	neexistuje	0	5
Velká Británie	B	1885	1902	1874	73,41	1